

**ΤΕΙ ΚΑΛΑΜΑΤΑΣ
ΣΧΟΛΗ: ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ: ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΜΟΝΑΔΩΝ ΥΓΕΙΑΣ ΚΑΙ ΠΡΟΝΟΙΑΣ**

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Θέμα:

**« Η αποκατάσταση των προσφύγων της
Μικρασιατικής Καταστροφής:
Ο ρόλος του ελληνικού κράτους και των ξένων
δυνάμεων»**

**Σπουδάστρια: Μαρία Αποστόλου
Επιβλέπων Καθηγητής: Κωνσταντίνος Μαυρέας**

Οκτώβριος 2007

**ΤΕΙ ΚΑΛΑΜΑΤΑΣ
ΣΧΟΛΗ: ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ: ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΜΟΝΑΔΩΝ ΥΓΕΙΑΣ ΚΑΙ ΠΡΟΝΟΙΑΣ**

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Θέμα:

**« Η αποκατάσταση των προσφύγων της
Μικρασιατικής Καταστροφής:
Ο ρόλος του ελληνικού κράτους και των ξένων
δυνάμεων»**

**Σπουδάστρια: Μαρία Αποστόλου
Επιβλέπων Καθηγητής: Κωνσταντίνος Μαυρέας**

Οκτώβριος 2007

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελίδες
Εισαγωγή	4
<u>Προεισαγωγικό Κεφάλαιο</u> Το ιστορικό πλαίσιο των γεγονότων που οδήγησαν στη Μικρασιατική Καταστροφή	6
<u>1^ο Κεφάλαιο:</u> Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα	11
1.1 Τα άμεσα αποτελέσματα της καταστροφής	12
1.2 Οι πρώτοι μήνες της εγκατάστασης στην Ελλάδα	13
<u>2^ο Κεφάλαιο:</u> Οι άμεσες ανάγκες για κοινωνική και υγειονομική αποκατάσταση των προσφύγων	14
2.1 Οι φορείς περίθαλψης	15
2.2 Φροντίδες για την Υγεία	15
2.3 Υγειονομική και κοινωνική μέριμνα για τους πρόσφυγες	16
2.4 Στέγαση	17
<u>3^ο Κεφάλαιο:</u> Η συνθήκη με την Τουρκία	19
3.1 Η Σύμβαση Ανταλλαγής Πληθυσμών της Λωζάνης	20
3.2 Η Μεικτή Επιτροπή Ανταλλαγής	20
3.3 Η αποζημίωση των Ανταλλάξιμων	21
<u>4^ο Κεφάλαιο:</u> Ο ρόλος των ξένων δυνάμεων και των διεθνών οργανώσεων	23
4.1 Ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός	24
4.2 Η American Near East Relief	24
4.3 Το Διεθνές Γραφείο Μετανάστευσης	26
4.4 Η Επιτροπή Περίθαλψης του Αμερικανικού Κολεγιακού Ινστιτούτου της Σμόρνης	26
4.5 Τα Αμερικανικά Νοσοκομεία Γυναικών	26
4.6 Ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός	27
4.7 Η Κοινωνία των Εθνών (ΚΤΕ)	28
4.8 Η βοήθεια από τις ευρωπαϊκές χώρες	28

5° Κεφάλαιο:

Η συνεργασία ελληνικού κράτους με διεθνείς οργανώσεις στην αποκατάσταση των προσφύγων 30

5.1 Η Ελληνική Κυβέρνηση και ο Ερυθρός Σταυρός 31

5.2 Η Ελληνική Κυβέρνηση και η Near East Relief 31

5.3 Η Ελληνική Κυβέρνηση και λοιπές ξένες οργανώσεις 32

6° Κεφάλαιο:

Η συμβολή της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων 33

6.1 Τα μέτρα για την αποκατάσταση 34

6.2 Η οργάνωση και η συμβολή της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων 34

6.3 Η Διάλυση της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων 36

7° Κεφάλαιο:

Η αποκατάσταση των προσφύγων στην ύπαιθρο 38

7.1 Η Φιλοσοφία της Εγκατάστασης 39

7.2 Προσφυγικές Κατοικίες 40

7.3 Αγροτική εγκατάσταση 41

7.4 Η διαδικασία της εγκατάστασης 42

7.5 Έγγειος Ιδιοκτησία και Κτηματολόγιο 43

7.6 Αγροτική μεταρρύθμιση και αποκατάσταση 44

8° Κεφάλαιο:

Η αποκατάσταση των προσφύγων στα αστικά κέντρα 47

8.1 Η στέγαση 48

8.2 Αστική συγκέντρωση και χωρικοί μετασχηματισμοί 51

8.3 Παραγωγική αποκατάσταση των προσφύγων στην Αθήνα 52

8.4 Η επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων στα αστικά κέντρα 54

8.5 Επαγγέλματα που ασκούσαν οι πρόσφυγες στις περιοχές Αθήνας – Πειραιά 56

9° Κεφάλαιο:

Η συμβολή των προσφύγων στην οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη 58

Επίλογος 63

Πηγές 65

Παράρτημα 67

Εισαγωγή

Το Σεπτέμβριο του 1922 το ελληνικό έθνος έζησε μια από τις μεγαλύτερες καταστροφές της τρισεκατοστής ιστορίας του. Το όραμα της Ελλάδας «των πέντε θαλασσών και των δύο ηπείρων» κατέρρευσε σαν χάρτινος πύργος σε ελάχιστες μόνο ημέρες, παρασύροντας στην εξαφάνισή του και τον ξεριζωμό από τις προαιώνιες εστίες του τον Ελληνισμό της Ιωνίας και του Πόντου. Την καταστροφή και το μεγάλο κύμα των προσφύγων διαδέχτηκε το δεύτερο κύμα που μετακινήθηκε αναγκαστικά μετά την 1^η Μαΐου 1923, λόγω της ανταλλαγής των πληθυσμών που προέβλεπε η Συνθήκη της Λωζάνης.

Η Μικρασιατική Καταστροφή υπήρξε μια από τις μεγαλύτερες – ποσοτικά και ποσοστιαία – αναγκαστικές μετακινήσεις πληθυσμών στη σύγχρονη Ιστορία. Σηματοδότησε τη δραματικότερη ίσως πολιτιστική διακοπή και ασυνέχεια ενός μεγάλου λίκνου της Τέχνης και της Φιλοσοφίας: της Μικράς Ασίας, που από την Αρχαιότητα αναδείχτηκε ισότιμη της μητροπολιτικής Ελλάδας. Στην Ιωνία των Ελλήνων, το 1922, έπαψε μετά από 2.500 χρόνια να μιλιέται η γλώσσα του Ομήρου. Ξεκίνησε ως η προδιαγραμμένη στρατιωτική αποτυχία ενός πεπερασμένου ελληνικού εκστρατευτικού σώματος μέσα σε μια τουρκική πληθυσμιακή πλημμυρίδα και με αμφίβολους συμμάχους... η προστασία των ομοεθνών μας από το νεοτουρκικό φάσγανο αποτελούσε μια ηθική δικαιολογητική βάση. Αλλά στην πολιτική τα πράγματα λειτουργούν αλλιώς. Συνοδεύτηκε από έναν αγεφύρωτο διχασμό του πολιτικού κόσμου αλλά και του λαού. Κατέληξε σε εθνική τραγωδία ανυπολόγιστων διαστάσεων. Εκτός από τους χιλιάδες νεκρούς που άφησε στα χώματα της Μικράς Ασίας, η Ελλάδα, είχε να θρέψει 1.500.000 απελπισμένους πρόσφυγες. Εύκολα θύματα ενός χαμηλού εργοστασιακού μεροκάματου και πρόπλασμα ενός νέου προλεταριάτου, αλλά και ζωογόνοι αποικιστές των άδειων εδαφών της Μακεδονίας, που άφησαν πίσω τους οι «ανταλλάξιμοι» Τούρκοι πρόσφυγες. Μια υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών, σαν επιστέγασμα κάποιων άτυπων – και ατελέσφορων μέχρι τότε- σκέψεων και προτάσεων για εθελοντική.

Είναι γεγονός ότι μετά το 1922 η Ελλάδα, μια χώρα 5 εκατομμυρίων κατοίκων, διχασμένη πολιτικά, με μια οικονομία κατά βάση αγροτική και αποσταθεροποιημένη από την παράταση των πολεμικών επιχειρήσεων στο Μικρασιατικό Μέτωπο, υποχρεώθηκε να αντιμετωπίσει την τεράστια πρόκληση να ενσωματώσει πάνω από 1,2 εκατομμύρια πρόσφυγες. Η δραματική αύξηση του πληθυσμού της χώρας, κατά 25% περίπου ανέτρεψε τις υπάρχουσες ισορροπίες στο επίπεδο των οικονομικών σχέσεων και δημιούργησε σοβαρότατο κοινωνικό πρόβλημα, το λεγόμενο «προσφυγικό», που έθεσε σε δοκιμασία την ανεκτικότητα των γηγενών πληθυσμών και χρειάστηκε η συνδρομή της Κοινωνίας των Εθνών για να επιλυθεί.

Η αποκατάσταση – αγροτική ή αστική – των προσφύγων, που στην πλειονότητά τους ήταν αποστερημένοι από κάθε περιουσιακό στοιχείο, θεωρήθηκε εύλογα ένα ιδιαίτερα κρίσιμο, από πολιτική και κοινωνική άποψη, έργο. Η υποχρεωτική μετακίνηση πληθυσμών, σε μια πρωτοφανή σε μέγεθος κλίμακα και η μετεγκατάστασή τους επέβαλε τη συνεργασία και το συντονισμό των φορέων σε πολλαπλά επίπεδα (εθνικό, διεθνές και τοπικό) για την αποτελεσματική αντιμετώπιση των ποικίλων προβλημάτων.

Η παρούσα πτυχιακή εργασία έχει ως θέμα την αποκατάσταση των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής και συγκεκριμένα τον ρόλο του ελληνικού κράτους και των ξένων δυνάμεων στην αποκατάσταση.

Η πτυχιακή εργασία αποτελείται από εννιά κεφάλαια: Το πρώτο κεφάλαιο έχει ως αντικείμενο την εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα και πραγματεύεται τα άμεσα αποτελέσματα της Μικρασιατικής Καταστροφής καθώς επίσης και τη ζωή των προσφύγων στην Ελλάδα τους πρώτους μήνες της εγκατάστασης. Το δεύτερο κεφάλαιο έχει ως αντικείμενο τις άμεσες ανάγκες για κοινωνική και υγειονομική αποκατάσταση των προσφύγων και αφορά τους φορείς περίθαλψης, τις φροντίδες για την υγεία που εισέπραξαν οι πρόσφυγες, την υγειονομική και κοινωνική μέριμνα, την παροχή βοήθειας όσον αφορά τη στέγαση. Το τρίτο κεφάλαιο έχει ως αντικείμενο τη συνθήκη ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία, το ιστορικό γεγονός της «Σύμβασης Ανταλλαγής Πληθυσμών» που υπογράφηκε στη Λωζάνη, καθώς επίσης τις αρμοδιότητες της Μεικτής Επιτροπής Ανταλλαγής Πληθυσμών, που έχει αναλάβει το έργο της αποζημίωσης των ανταλλάξιμων. Το τέταρτο κεφάλαιο έχει ως αντικείμενο τον ρόλο των ξένων φιλανθρωπικών οργανώσεων. Αναφέρονται οι ξένες φιλανθρωπικές οργανώσεις που βοήθησαν στην αποκατάσταση των προσφύγων, η δράση τους και οι περιοχές στις οποίες δραστηριοποιήθηκαν. Το πέμπτο κεφάλαιο έχει ως αντικείμενο τη συνεργασία του ελληνικού κράτους με διεθνείς οργανώσεις στην αποκατάσταση των προσφύγων. Αναφέρει τη συνεργασία του ελληνικού κράτους με κάποιες από τις ξένες φιλανθρωπικές οργανώσεις που έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην αποκατάσταση των προσφύγων. Το έκτο κεφάλαιο έχει ως αντικείμενο τη συμβολή της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων στην αποκατάσταση των προσφύγων. Αναφέρονται τα μέτρα που πήρε το ελληνικό κράτος για την αποκατάσταση των προσφύγων, το έργο της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων καθ' όλη τη διάρκεια λειτουργίας της έως και τη διάλυσή της. Το έβδομο κεφάλαιο έχει ως αντικείμενο την αποκατάσταση των προσφύγων στις υπαίθριες περιοχές. Αναλύεται καταρχήν η φιλοσοφία της εγκατάστασης, πως δημιουργήθηκαν οι προσφυγικές κατοικίες, η εγκατάσταση των προσφύγων σε αγροτικές περιοχές, η επαγγελματική τους αποκατάσταση. Το όγδοο κεφάλαιο έχει ως αντικείμενο την αποκατάσταση των προσφύγων στα αστικά κέντρα. Αναφέρεται στην στέγαση, στην εγκατάσταση των προσφύγων στα αστικά κέντρα, η επαγγελματική τους αποκατάσταση, ακόμα και τα επαγγέλματα τα οποία ασκούσαν. Το ένατο κεφάλαιο έχει ως αντικείμενο τη συμβολή των προσφύγων στην οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη της Ελλάδας.

Προεισαγωγικό Κεφάλαιο:

**«Το ιστορικό πλαίσιο των γεγονότων που οδήγησαν στη
Μικρασιατική Καταστροφή»**

Η έξαρση του εθνικού συναισθήματος στα βαλκανικά κράτη, η καταπάτηση των δικαιωμάτων των εθνοτήτων, που ζούσαν σε αυτά από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, καθώς και ο επεκτατικός ανταγωνισμός των Μεγάλων Δυνάμεων για την επικράτησή τους σε μια περιοχή ζωτική για τα συμφέροντά τους οδήγησαν στη σύγκρουση. Οι βαλκανικές χώρες: Ελλάδα, Σερβία, Βουλγαρία και Μαυροβούνιο, συνασπίστηκαν και κήρυξαν τον πόλεμο κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (12 Οκτωβρίου 1912), όταν εκείνη απέρριψε το αίτημά τους για διασφάλιση των εθνοτήτων της περιοχής. Ο Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος έληξε με τη συνθήκη του Λονδίνου (17/30 Μαΐου 1913), με την οποία η Τουρκία έχασε όλα σχεδόν τα ευρωπαϊκά εδάφη. Η διαφωνία των νικητών για τη διανομή των εδαφών της ευρύτερης Μακεδονίας οδήγησε στο Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο. Αυτή τη φορά οι συμμαχικές χώρες, Ελλάδα, Σερβία και Ρουμανία, βρέθηκαν αντιμέτωπες με τη Βουλγαρία. Οι εχθροπραξίες ξεκίνησαν τον Ιούνιο του 1913 και οι ελληνικές δυνάμεις απέσπασαν την Ανατολική Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη από τους Βούλγαρους. Οι επιτυχίες των ελληνικών στρατευμάτων ανάγκασαν τη Βουλγαρία να ζητήσει ανακωχή, αφού ήταν η ηττημένη του πολέμου αυτού. Οι νέες ανακατατάξεις στο χώρο των Βαλκανίων επικυρώθηκαν με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου (28 Ιουλίου / 10 Αυγούστου 1913). Η νικηφόρα συμμετοχή της Ελλάδας στους δύο Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913) είχε ως αποτέλεσμα την εδαφική επέκταση της χώρας με την προσάρτηση της Ηπείρου, της Δυτικής και της Κεντρικής Μακεδονίας, της Κρήτης και των νήσων του ανατολικού Αιγαίου.

Η έκρηξη του Μεγάλου Πολέμου το 1914 και το προσκλητήριο που απηύθυναν στη συνέχεια οι δυνάμεις της Αντάντ στην Ελλάδα για να συμμετάσχει στον κοινό αγώνα εναντίον των Κεντρικών Δυνάμεων και των συμμάχων τους, με ενδεχόμενες παραχωρήσεις στη Μικρά Ασία, έπεισαν τον Ελευθέριο Βενιζέλο ότι η χώρα με την έξοδό της στον πόλεμο θα μπορούσε να διεκδικήσει την υλοποίηση των εθνικών της επιδιώξεων. Η τελική επικράτηση του Βενιζέλου και της πολιτικής του, επέτρεψε στην Ελλάδα να συμμετάσχει στον πόλεμο, επιδιώκοντας την υλοποίηση των εθνικών της επιδιώξεων στην Ανατολική Μακεδονία και στη Δυτική Θράκη που τότε κατείχαν οι Βούλγαροι, στη Βόρεια Ηπειρο, που αποτελούσε τμήμα της Αλβανίας, αλλά και στην Ανατολική Θράκη και τη Μικρά Ασία, οι οποίες ανήκαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Το τέλος του πολέμου βρήκε την Ελλάδα στο στρατόπεδο των νικητών, ενώ τη Βουλγαρία και την Τουρκία στο στρατόπεδο των ηττημένων.

Ο Βενιζέλος, ο οποίος ήδη από το τέλος του 1918 είχε φροντίσει με το υπόμνημά του στη Συνδιάσκεψη Ειρήνης των Παρισίων να παρουσιάσει το σύνολο των ελληνικών διεκδικήσεων, πίεζε συνεχώς τους συνέδρους να προστατεύσουν τους χριστιανούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Προς την κατεύθυνση αυτή παρουσίαζε τον ελληνικό στρατό ως τη μόνη συγκροτημένη δύναμη στην περιοχή, ικανή να επιβάλει ειρήνη. Τελικά η Συνδιάσκεψη των Παρισίων έδωσε εντολή στον Ελευθέριο Βενιζέλο να αποστείλει στρατό στη Σμύρνη. Η εντολή δόθηκε, γιατί υπήρχαν πληροφορίες για επικείμενες σφαγές χριστιανών, αλλά στην πραγματικότητα επρόκειτο περισσότερο για απόρροια των ενδοσυμμαχικών συγκρούσεων παρά για απόφαση στήριξης των ελληνικών διεκδικήσεων. Κύριος στόχος ήταν να περιοριστούν οι επεκτατικές βλέψεις των Ιταλών, οι οποίοι είχαν ήδη καταλάβει την Αττάλεια μέσω της ελληνικής στρατιωτικής παρουσίας στην περιοχή της Σμύρνης. Τα πρώτα τμήματα του ελληνικού στρατού (1^η Ελληνική Μεραρχία υπό το συνταγματάρχη Ν. Ζαφειρίου) αποβιβάστηκαν στην προκουμαία της Σμύρνης το πρωί της 15^{ης} Μαΐου 1919. Ήταν η αρχή μιας τρίχρονης περιπέτειας που έμελλε να

σφραγίσει με τον πιο τραγικό τρόπο τη νεότερη ιστορία. Παρά την προσπάθεια των ελληνικών αρχών κατοχής, σε διάφορες συνοικίες της Σμύρνης σημειώθηκαν συγκρούσεις ανάμεσα σε Τούρκους και Έλληνες, στις οποίες σκοτώθηκαν 73 άνθρωποι και δεκάδες τραυματίστηκαν – οι περισσότεροι ήταν Τούρκοι. Το γεγονός αυτό συντέλεσε στη μείωση του κύρους της Ελλάδας ως εντολοδόχου δύναμης και στην ενίσχυση της ανθελληνικής προπαγάνδας των Τούρκων εθνικιστών. Λίγες μέρες μετά της αποβίβαση των Ελλήνων στη Σμύρνη το ελληνικό Γενικό Επιτελείο διέταξε εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στην περιοχή. Έτσι, στο τέλος του 1919 η «προς ανατολάς» προέλαση έφτασε σε βάθος 120 περίπου χιλιομέτρων.

Το Μάιο του 1919 ο Τούρκος στρατηγός Μουσταφά Κεμάλ πασάς έφτασε στη Σαμψούντα με την ιδιότητα του γενικού επιθεωρητή των στρατιωτικών δυνάμεων των ανατολικών επαρχιών. Από εκείνη τη στιγμή άρχισε να οργανώνει τις κινήσεις των Τούρκων ενάντια στις ξένες δυνάμεις και κυρίως ενάντια στους Έλληνες, οι οποίοι, λόγω της μακρόχρονης και ισχυρής παρουσίας τους στην περιοχή, ήταν πιο επικίνδυνοι. Στην ανατολή ο Κεμάλ και οι οπαδοί του διοργάνωναν συνέδρια στην Αμάσεια, το Ερζερούμ και τη Σεβάστεια, τα οποία έθεσαν τις ιδεολογικές βάσεις του εθνικιστικού συστήματος, με τη μορφή του λεγόμενου Εθνικού Συμφώνου. Τον Απρίλιο του 1920 οχηματίστηκε στην Άγκυρα μια επαναστατική κυβέρνηση που αναγνώριζε ουσιαστικά το σουλτάνο, αλλά τον θεωρούσε αιχμάλωτο των Συμμάχων και αντλούσε την εξουσία της από τη Μεγάλη Εθνοσυνέλευση. Με αυτές τις κινήσεις ο Κεμάλ έκανε φανερό στους Συμμάχους ότι ο ίδιος και οι ανταγωνιστές του ήταν εκείνη τη στιγμή η πραγματική πηγή εξουσίας στην Τουρκία. Επομένως με αυτόν έπρεπε να διαπραγματευτούν.

Η παρουσία και η συνεχής ενίσχυση του κεμαλικού κινήματος έπεισαν τους Συμμάχους να επιτρέψουν την ακόμη μεγαλύτερη διεύρυνση της ελληνικής ζώνης κατοχής στη Μικρά Ασία (Μάρτιος 1920). Έτσι τον Ιούλιο του 1920 ο ελληνικός στρατός προήλασε σε βάθος 150 χιλιομέτρων και σταθεροποίησε το μέτωπο στη γραμμή Πάνορμος – Προύσα – Ουσάκ. Την ίδια περίοδο ελληνικές στρατιωτικές δυνάμεις προωθήθηκαν στην Ανατολική Θράκη φτάνοντας μέχρι τα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης. Η υπογραφή της συνθήκης ειρήνης με την Τουρκία έγινε στις Σέβρες της Γαλλίας (28 Ιουλίου / 10 Αυγούστου 1920). Οι όροι της αποτελούσαν θεωρητικά μεγάλο επίτευγμα για την Ελλάδα, η οποία αναλάμβανε τη Διοίκηση της περιοχής της Σμύρνης και της ενδοχώρας για χρονικό διάστημα πέντε ετών. Μετά την παρέλευση αυτού του χρόνου οι κάτοικοι με ελεύθερο δημοψήφισμα θα αποφάσιζαν για το μέλλον της περιοχής. Επίσης, παραχωρούνταν στην Ελλάδα η Ανατολική Θράκη και τα νησιά Ίμβρος και Τένεδος. Στην πραγματικότητα τη συνθήκη υπέγραψε η σχεδόν χωρίς εξουσία σουλτανική κυβέρνηση, ενώ αμέσως μετά την υπογραφή της οι Γάλλοι και οι Ιταλοί έσπευσαν να βρουν τρόπους επικοινωνίας με τον Κεμάλ για να διασφαλίσουν τα συμφέροντά τους έναντι των Βρετανών.

Τα αποτελέσματα των εκλογών της 1^{ης} Νοεμβρίου του 1920 ήταν καταδικαστικά για την πολιτική του Ελευθερίου Βενιζέλου και των Φιλελευθέρων. Έγινε φανερό ότι η εφαρμογή της Συνθήκης των Σεβρών εξαρτιόταν από την αποτελεσματικότητα των ελληνικών όπλων, απαιτούσε δηλαδή νέες θυσίες, ενώ τα κομμάτια της Αντιπολίτευσης έκαναν λόγο για αποστράτευση. Μετά την εκλογική ήττα ο Βενιζέλος αναχώρησε για το εξωτερικό, ενώ άνοιξε ο δρόμος για την επιστροφή του εξόριστου Κωνσταντίνου παρά την αντίθετη άποψη που είχαν εκφράσει οι Σύμμαχοι.

Το Δεκέμβριο του 1920 η κυβέρνηση Δημητρίου Ράλλη οργάνωσε δημοψήφισμα για την επάνοδο του Κωνσταντίνου. Η επιστροφή του Κωνσταντίνου πρόσφερε τα αναγκαία προσχήματα στους Γάλλους και στους Ιταλούς για να αποδεσμευτούν από τη Συνθήκη των Σεβρών και να επιδιώξουν την προσέγγιση της κεμαλικής Τουρκίας.

Την επάνοδο των φιλοβασιλικών κομμάτων στην εξουσία ακολούθησαν μεγάλες εκκαθαρίσεις στη Δημόσια Διοίκηση και στο Στρατό. Απομακρύνθηκαν από το στράτευμα πολλοί ανώτεροι, κυρίως αξιωματικοί, ενώ επανήλθαν στις τάξεις του στρατού πολλοί απότακτοι της περιόδου 1917-1920. Το Μάρτιο του 1921 το ελληνικό στρατηγείο διέταξε ολομέτωπη επίθεση με αντικειμενικό σκοπό την κατάληψη δύο μεγάλων συγκοινωνιακών κόμβων, του Εσκή Σεχίρ στο βορρά και του Αφιόν Καραχισάρ στο νότο. Στο νότιο τομέα του μετώπου το Α΄ Σώμα Στρατού κατέλαβε εύκολα το Αφιόν Καραχισάρ. Στο βόριο τμήμα όμως το Γ΄ Σώμα Στρατού συνάντησε μεγάλη αντίσταση στην περιοχή Ινονού και αναγκάστηκε να υποχωρήσει προς την Προύσα. Η ανάγκη ευθυγράμμισης του μετώπου συμπαρέσυρε σε οπισθοχώρηση προς Ουσάκ και το Γ΄ Σώμα Στρατού. Από την αποτυχημένη έκβαση των επιχειρήσεων προέκυψε κυβερνητική κρίση. Ο Ν. Καλογερόπουλος παραιτήθηκε και πρωθυπουργός ανέλαβε ο ισυρός άνδρας της κυβερνητικής πλειοψηφίας Δημήτριος Γούναρης.

Οι στρατιωτικές αποτυχίες του Μαρτίου του 1921 επιδείνωσαν τη διεθνή θέση της Ελλάδας προς όφελος των Τούρκων. Ήταν πλέον φανερό πως ο διεθνής παράγοντας προετοίμαζε νέα ειρηνευτική διάσκεψη με τελικό στόχο την εκπόνηση σχεδίου που, μεταξύ άλλων, θα προέβλεπε εκκένωση από τον ελληνικό στρατό της Μικράς Ασίας. Η ελληνική ηγεσία, που σε καμιά περίπτωση δεν ήταν διαθετημένη να εγκαταλείψει τη Μικρά Ασία, αποφάσισε την ανάληψη ευρείας κλίμακας πολεμικής δράσης για να επιτύχει αποφασιστική νίκη επί των Τούρκων, που θα αποτελούσε διαπραγματευτικό πλεονέκτημα στη συνδιάσκεψη που προετοιμαζόταν. Για την προετοιμασία της επίθεσης έφτασε στη Σμύρνη ο βασιλιάς Κωνσταντίνος, συνοδευόμενος από τον πρωθυπουργό Δημήτριο Γούναρη.

Η επίθεση εκδηλώθηκε σε όλο σχεδόν το μέτωπο στις 25 Ιουνίου 1921, αλλά επικεντρώθηκε κυρίως στον κεντρικό τομέα, στην περιοχή της Κιουτάχειας, την οποία κατέλαβε ο ελληνικός στρατός στις 4 Ιουλίου 1921. Η τουρκική υποχώρηση έγινε μέσα σε κλίμακα απόλυτης αταξίας, με βαριές απώλειες, οι οποίες θα ήταν μεγαλύτερες εάν ο ελληνικός στρατός συνέχιζε την καταδίωξη. Οι τουρκικές δυνάμεις πρόλαβαν να υποχωρήσουν πέρα από Σαγγάριο ποταμό και να ανασυνταχθούν. Οι τελευταίες επιτυχίες του ελληνικού στρατού έθεσαν ένα δίλλημα στην ελληνική ηγεσία. Στο πολεμικό συμβούλιο που συγκλήθηκε στην Κιουτάχεια, στις 15 Ιουλίου 1921, αποφασίστηκε η προέλαση προς την Άγκυρα, με αντικειμενικό σκοπό την κατάληψη της πρωτεύουσας των εθνικιστών και την καταστροφή των βάσεων εφοδιασμού τους.

Οι ελληνικές δυνάμεις δεν κατόρθωσαν να πετύχουν τον αντικειμενικό τους στόχο, δηλαδή την κατάληψη της πρωτεύουσας του εχθρού, της Άγκυρας, και την καταστροφή των βάσεων εφοδιασμού του. Η σωτηρία της Άγκυρας διέσωσε το τουρκικό εθνικιστικό κίνημα από την ολοκληρωτική συντριβή, ενώ ο ελληνικός στρατός δεν ήταν πλέον σε θέση να αναλάβει μια νέα επιθετική προσπάθεια. Στο εξής, η ελληνική ηγεσία θα προσανατολιζόταν προς την εξεύρεση διπλωματικής λύσης με τη βοήθεια των Μεγάλων Δυνάμεων.

Στο τέλος του Σεπτεμβρίου 1921 εκδηλώθηκε τουρκική επίθεση στην περιοχή του Αφιόν Καραχισάρ, που αποτελούσε σημαντικό συγκοινωνιακό κόμβο. Από το Μάρτιο του 1921 η κεμαλική κυβέρνηση ξεκίνησε μια έντονη διπλωματική δραστηριότητα, που περιλάμβανε μυστικές επαφές με τους Γάλλους και τους Ιταλούς και απευθείας επαφές με τους Σοβιετικούς. Τον Οκτώβριο του 1921 οι Τούρκοι υπέγραψαν ένα σύμφωνο στη Γαλλία. Με αυτό τέθηκε τέλος στη γαλλική κατοχή της Κιλικίας. Με την υπογραφή μιας σειράς συμφωνιών η Τουρκία καθόρισε με επωφελή γι' αυτήν τρόπο τα σύνορά της με τη Σοβιετική Ένωση, ενώ συγχρόνως εξασφάλισε

τον απρόσκοπτο ανεφοδιασμό της με πολεμοφόδια από τα λιμάνια στον Εύξεινο Πόντο. Τα ξημερώματα της 13^{ης} Αυγούστου του 1922, άρχισε η από πολύ καιρό αναμενόμενη τουρκική επίθεση. Εκδηλώθηκε στο νότιο τομέα, στην περιοχή του Αφιόν Καραχισάρ. Ο ελληνικός στρατός, που το ηθικό του είχε καταρρακωθεί – λόγω της μακράς παραμονής του στο μέτωπο, αλλά και της απίθανης πολιτικολογίας και της πολύχρωμης προπαγάνδας που είχε αναπτυχθεί στις τάξεις του-, γρήγορα έπαψε να αντιστέκεται αποτελεσματικά και άρχισε να υποχωρεί προς το Αιγαίο σε απόλυτη αταξία, ενώ τον ακολουθούσαν πλήθη προσφύγων που προσπαθούσαν να βρουν καταφύγιο στη Σμύρνη και στη συνέχεια στην Ελλάδα. Στο βόρειο τομέα, το Γ' Σώμα Στρατού υποχώρησε με σχετική τάξη και κατευθύνθηκε προς τα λιμάνια της Πανόρμου και της Κυζίκου, όπου επιβιβάστηκε σε πλοία που το μετέφεραν στην Ελλάδα. Στις 4 Σεπτεμβρίου 1922 μέχρι και ο τελευταίος Έλληνας στρατιώτης είχε εγκαταλείψει το μικρασιατικό έδαφος.

Η διάσπαση του μετώπου γέμισε ανησυχία τους κατοίκους της Σμύρνης. Η κατάσταση διαρκώς χειροτέρευε με την αυξανόμενη άφιξη χιλιάδων προσφύγων στην πόλη. Στις 19 Αυγούστου του 1922 ο ύπατος αρμοστής στη Σμύρνη, Αριστείδης Στεργιάδης, διέταξε τους υπαλλήλους της αρμοστείας που ήταν διασκορπισμένοι σε ολόκληρη την ελληνική ζώνη κατοχής να συγκεντρωθούν στη Σμύρνη. Παράλληλα άρχισαν να συγκεντρώνονται στο λιμάνι της πολεμικά πλοία των Μεγάλων Δυνάμεων για να προστατεύσουν τα μέλη των ξένων παροικιών. Στις 26 Αυγούστου η ανησυχία του πλήθους μετατράπηκε σε πανικό, καθώς τα υπολείμματα του ελληνικού στρατού συγκεντρώθηκαν στη χερσόνησο της Ερυθραίας, έτοιμα να εγκαταλείψουν τη Μικρά Ασία. Την ίδια ημέρα έσπευσε να εγκαταλείψει τη Σμύρνη και ο Στεργιάδης. Στις 27 Αυγούστου μπήκαν στην πόλη τουρκικά στρατεύματα και εγκαταστάθηκε τουρκική διοίκηση υπό τον Νουρεντίν πασά. Το απόγευμα της ίδιας ημέρας ο Νουρεντίν παρέδωσε στον τουρκικό όχλο το Μητροπολίτη Σμύρνης Χρυσόστομο και μαζί του αρκετά μέλη της δημογεροντίας της πόλης, οι οποίοι, αφού υπέστησαν φριχτά βασανιστήρια, θανατώθηκαν. Το βράδυ της 27^{ης} Αυγούστου οι Τούρκοι, πρώτα οι κάτοικοι και έπειτα οι στρατιώτες, άρχισαν δολοφονίες και λεηλασίες που κράτησαν αρκετές ημέρες. Σύμφωνα με εκτιμήσεις, τουλάχιστον 5.000 Έλληνες έχασαν τη ζωή τους.

Το απόγευμα της 31^{ης} Αυγούστου εκδηλώθηκε πυρκαγιά στην αρμενική συνοικία της πόλης. Η φωτιά ήταν προφανώς προμελετημένη και την ευθύνη πιθανότατα έφεραν οι τουρκικές Αρχές, καθώς ανεξάρτητοι – κυρίως Αμερικανοί αυτόπτες μάρτυρες – είδαν Τούρκους στρατιώτες να μεταφέρουν δοχεία με πετρέλαιο. Η πυρκαγιά, η οποία εκδηλώθηκε σε μια στιγμή που φυσούσε νότιος άνεμος, γρήγορα επεκτάθηκε στην ελληνική συνοικία. Πολλοί κάτοικοι, στην προσπάθειά τους να απομακρυνθούν, εμποδίστηκαν δυναμικά από τους Τούρκους στρατιώτες. Οι Αρχές δεν πήραν κανένα μέτρο για την κατάσβεσή της. Ήταν φανερό η επιδίωξή τους να καταστραφεί οτιδήποτε μαρτυρούσε τη μακραίωνη ελληνική παρουσία στην περιοχή. Καθώς η φωτιά μαινόταν, χιλιάδες κάτοικοι συγκεντρώθηκαν πανικόβλητοι στην προκουμαία, προσπαθώντας να εγκαταλείψουν τη Σμύρνη με κάθε μέσο. Συνέπεια αυτής της προσπάθειας ήταν να βρουν τραγικό θάνατο εκατοντάδες άνθρωποι, ενώ τα πληρώματα των ξένων πολεμικών πλοίων παρακολουθούσαν τις δραματικές σκηνές που εκτυλίσσονταν. Μέχρι τη 17^η Σεπτεμβρίου 1922 όλοι οι χριστιανοί κάτοικοι της Σμύρνης (Έλληνες και Αρμένιοι) είχαν εγκαταλείψει την πόλη, ενώ χιλιάδες Έλληνες είχαν μεταφερθεί στην Ανατολία ως όμηροι.

Γ^ο κεφάλαιο:

«Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα»

1.1 Τα άμεσα αποτελέσματα της καταστροφής

Η Μικρασιατική Καταστροφή υπήρξε η σημαντικότερη τομή στη νέα ελληνική ιστορία. Μετά την ήττα του ελληνικού στρατού στη Μικρά Ασία και την επιστροφή του στην Ελλάδα, ήταν χιλιάδες οι πρόσφυγες που τον ακολούθησαν, επιβιβαζόμενοι σε πλοία. Με τη μεσολάβηση των συμμαχικών αρχών στην Κωνσταντινούπολη επιτεύχθηκε συμφωνία μεταξύ ελληνικής και τουρκικής κυβέρνησης για τη μεταφορά τους με τουρκικά πλοία στην Κωνσταντινούπολη και από εκεί με ελληνικά στην Ελλάδα. Η όλη επιχείρηση κράτησε από τα τέλη του 1922 έως τα μέσα του 1923¹. Δεν γνωρίζουμε τον ακριβή αριθμό των προσφύγων που κατέφυγαν στην Ελλάδα το φθινόπωρο του 1922. Υπολογίζεται ότι μέχρι το τέλος του 1922, είχαν φτάσει στην Ελλάδα, περίπου 900.000 πρόσφυγες. Η ειδική απογραφή, η οποία διενεργήθηκε τον Απρίλιο του 1923 και κατέγραψε 850.000 πρόσφυγες θεωρείται ελλιπείς. Ακριβή στοιχεία διαθέτουμε από την απογραφή πληθυσμού του 1928, στην οποία απογράφηκαν συνολικά 1.221.849 πρόσφυγες².

Στον προσφυγικό πληθυσμό υπερτερούσαν οι γυναίκες και οι μικρές ηλικίες. Μεταξύ των ξεριζωμένων Ελλήνων από τη Μικρά Ασία, τον Πόντο και την Ανατολική Θράκη, υπήρχαν κοινωνικές διακρίσεις, πολιτιστικές και γλωσσικές ιδιαιτερότητες. Περίπου 100.000 πρόσφυγες ήταν τουρκόφωνοι. Η κινητικότητά τους ήταν αρκετά μεγάλη, καθώς ήθελαν να διαπιστώσουν οι ίδιοι τις δυνατότητες που προσέφερε η κάθε περιοχή, προκειμένου να καταλήξουν εκεί όπου θεωρούσαν ότι υπάρχουν οι προσφορότεροι όροι για την εγκατάστασή τους.

Σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία του 1912 ο πληθυσμός της Μακεδονίας αναφέρεται στον παρακάτω πίνακα 1:

Πίνακας 1: «Ο πληθυσμός της Μακεδονίας το έτος 1912»

Έλληνες	513.000	42,6%
Μουσουλμάνους	475.000	39,4%
Σλαβόφωνους	119.000	9,9%
Εβραίους κ.λ.π.	98.000	8,1%

Πηγή: Ευστάθιος Πελαγίδης, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία 1923 – 1930*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδης, 1994, σελ. 221

Δύο χρόνια μετά την Μικρασιατική Καταστροφή, την ανταλλαγή των πληθυσμών, την αναχώρηση των Τούρκων και την εγκατάσταση των προσφύγων στη Μακεδονία, τα ποσοστά αυτά άλλαξαν ριζικά υπέρ των Ελλήνων και αναφέρονται στον παρακάτω πίνακα 2:

Πίνακας 2: «Ο πληθυσμός της Μακεδονίας δύο χρόνια μετά την Μικρασιατική Καταστροφή»

Έλληνες	1.341.000	88,8%
Μουσουλμάνοι	2.000	0,1%
Σλαβόφωνοι	77.000	5,1%
Εβραίοι κ.λ.π.	91.000	6,0%

¹ *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000, Ο Μεσοπόλεμος 1922 – 1940*, 7^{ος} τόμος, Τα Νέα, σελ. 80

² Στο ίδιο, σελ. 80

Για να σχηματίσουμε μια σαφή εικόνα για τους τόπους καταγωγής των προσφύγων θα πρέπει να προσθέσουμε ακόμα μια λεπτομερή στατιστική. Σύμφωνα με αυτή, ο συνολικός αριθμός των προσφύγων που κατέφυγαν στην Ελλάδα μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τη Μικρασιατική Καταστροφή ήταν 1.500.000. Απ' αυτούς 300.000 περίπου εγκαταστάθηκαν στις αστικές περιοχές κι' οι υπόλοιποι στις αγροτικές και ημιαστικές περιοχές της χώρας.

Ο αριθμός των προσφύγων που εισρέουν στην Ελλάδα, σύμφωνα με τον τόπο καταγωγής, αναφέρεται στον παρακάτω πίνακα 3:

Πίνακας 3: «Αριθμός προσφύγων και τόπος καταγωγής»

Έλληνες της Μικράς Ασίας και του Πόντου	1.090.000
Έλληνες της Κιλικίας (1921)	40.000
Έλληνες της Ανατολικής Θράκης	190.000
Έλληνες της Νότιας Ρωσίας και Καυκάσου	70.000
Έλληνες της Βουλγαρίας (1919)	30.000
Έλληνες της Κωνσταντινούπολης	80.000
Σύνολο	1.500.000

Πηγή: Ευστάθιος Πελαγίδης, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία 1923 – 1930*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδης, 1994, σελ. 221

1.2 Οι πρώτοι μήνες της εγκατάστασης στην Ελλάδα

Ο τεράστιος αριθμός προσφύγων που έφτασε στην Ελλάδα τους τελευταίους μήνες του 1922 προκαλούσε έντονες πιέσεις στην Ελλάδα για την ικανοποίηση αρχικά των στοιχειωδών αναγκών τους, την περίθαλψή τους και στη συνέχεια για την αποκατάσταση και ενσωμάτωσή τους στην ελληνική κοινωνία. Όσο κι αν υπήρχε η εμπειρία της υποδοχής μεγάλων ομάδων προσφύγων κατά την προηγούμενη οχταετία, το έργο της περίθαλψης και αποκατάστασης αυτών των προσφύγων ήταν πολύ μεγαλύτερης κλίμακας και τίθετο σε μια δύσκολη περίοδο για την Ελλάδα. Η οικονομική δυσπραγία, η ελλιπής κρατική οργάνωση, οι πολιτικές περιστάσεις, ο μεγάλος αριθμός τους, καθιστούσαν φανερό ότι η ελληνική κυβέρνηση ήταν ανίσχυρη να αντιμετωπίσει μόνη το τεράστιο έργο της αποκατάστασης των προσφύγων³.

Οι πρόσφυγες έφτασαν στην Ελλάδα σε κατάσταση τραγική. Οι περισσότεροι είχαν εγκαταλείψει βιαστικά τα σπίτια τους, φέρνοντας μαζί τους ελάχιστα ή και τίποτα από τα κινητά αγαθά τους. Η πρώτη επαφή των περισσότερων με τη μητέρα πατρίδα ήταν ο στρατωνισμός τους κάτω από άθλιες συνθήκες στα λοιμοκαθαρτήρια του Αγίου Γεωργίου στο Κερατσίνι, της Μακρονήσου και του Καραμπουρνού της Θεσσαλονίκης.

³ *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000..*, ο.π., σελ. 80

2^ο κεφάλαιο:

*«Οι άμεσες ανάγκες για κοινωνική και υγειονομική
αποκατάσταση των προσφύγων»*

2.1 Οι φορείς περίθαλψης

Μέχρι το Νοέμβριο του 1922 είχαν αφιχθεί στην Ελλάδα 600.000 πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία και 300.000 από την Ανατολική Θράκη. Ο πληθυσμός πολλών πόλεων καθώς και των νησιών του βορειανατολικού Αιγαίου διπλασιάστηκε σε ελάχιστοι χρόνοι. Ο συνωστισμός εκατοντάδων χιλιάδων εξαθλιωμένων ανθρώπων σε λίγα κέντρα στρατηγικής σημασίας έθετε σοβαρούς κινδύνους για την υγεία. Ορατός ήταν ο κίνδυνος να διαταραχθεί η δημόσια τάξη. Σχετικά όμως με τους τρόπους και τα μέσα που θα μπορούσε να επιτευχθεί η ενσωμάτωση των προσφύγων στην οικονομική ζωή του τόπου υπήρχε μεγάλη ασάφεια τον πρώτο χρόνο⁴. Για την προσωρινή στέγαση και υποδοχή των προσφύγων, η κυβέρνηση άνοιξε τα δημόσια κτίρια, τα σχολεία, τις εκκλησίες, τα θέατρα, τις αποθήκες και επέβαλε μέτρα επιτάξεως κατοικιών και υποχρέωσης συγκατοίκησης με τους ντόπιους. Παράλληλα, η φιλανθρωπική δράση που ανέπτυξαν διάφοροι συλλογικοί φορείς (δήμοι, εμπορικά επιμελητήρια, εφημερίδες, σύλλογοι), βοήθησαν να καλυφθούν οι άμεσες ανάγκες ενός τμήματος των προσφύγων.

Οι πρώτες πιεστικές ανάγκες των προσφύγων (διατροφή, στέγαση, ιατρική περίθαλψη), αντιμετωπίστηκαν στοιχειωδώς από το κράτος, κυρίως από το Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Πρόνοιας, (που ιδρύθηκε τον Ιούλιο του 1922, στη θέση του προϋπάρχοντος Υπουργείου Περιθάλψεως, αργότερα, το 1925 θα μετονομαστεί σε υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως), από ιδιώτες και ξένες φιλανθρωπικές οργανώσεις, που δραστηριοποιήθηκαν στην Ελλάδα, αυτή την περίοδο⁵.

Οι ξένες φιλανθρωπικές οργανώσεις, που δραστηριοποιήθηκαν στην Ελλάδα, τη συγκεκριμένη περίοδο ήταν: ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός, η American Near East Relief, η Χριστιανική Αδελφότητα Νέων, η Χριστιανική Αδελφότητα Νεανίδων, το Διεθνές Γραφείο Μετανάστευσης, η Επιτροπή Περίθαλψης του Αμερικανικού Κολεγιακού Ινστιτούτου Σμύρνης, τα Αμερικανικά Νοσοκομεία Γυναικών (American Women's Hospitals), ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός, η Κοινωνία των Εθνών, το Βρετανικό τμήμα του ιδρύματος «Σώστε τα παιδιά», η Βελγική Επιτροπή Περίθαλψης, ο Βρετανικός Ερυθρός Σταυρός, η Σουηδική Επιτροπή, η Ελβετική Επιτροπή, η Βελγική Επιτροπή, η Ολλανδική Επιτροπή, η Παπική Επιτροπή, κ.α.

Από τις ελληνικές οργανώσεις, εκτός από τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό, ξεχώρισαν το Ασιατικό Ταμείο για τους πρόσφυγες και ο Πατριωτικός Σύνδεσμος. Για την ενίσχυση της προσπάθειας πραγματοποιήθηκαν και έρανοι σε όλη την Ελλάδα.

2.2 Φροντίδες για την Υγεία

Οι συνθήκες άφιξης, η σωματική ταλαιπωρία, η κακή διατροφή, η υποτυπώδης στέγαση σε συνδυασμό με την απουσία ύδρευσης και αποχέτευσης και ο ψυχικός τραυματισμός, επιβάρυναν την υγεία των προσφύγων. Η θνησιμότητα μεταξύ των προσφύγων, ιδιαίτερα κατά τους πρώτους μήνες, ήταν πολύ υψηλή. Αυξημένη κατά πολύ ήταν και η βρεφική θνησιμότητα, καθώς οι κακουχίες οδηγούσαν σε πρόωρους τοκετούς και αποβολές. Ιδιαίτερη μέριμνα δόθηκε στην αντιμετώπιση των επιδημικών και μολυσματικών ασθενειών, όπως ήταν η ευλογιά, ο εξανθηματικός τύφος, η γρίπη, τα τραχώματα. Υπήρχε επίσης κίνδυνος εξάπλωσης της ελονοσίας και

⁴ *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000, Ο Μεσοπόλεμος 1922 – 1940, 7^{ος} τόμος, Τα Νέα, σελ. 102*

⁵ *Στο ίδιο, σελ. 80*

της φυματίωσης, ασθενειών οι οποίες ενδημούσαν στην Ελλάδα πριν την άφιξη των προσφύγων. Το 1922 ενέσκηψε επιδημία τύφου και έξαρση της ελονοσίας μεταξύ των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στη Μακεδονία και τη Θράκη⁶. Η κυβέρνηση ίδρυσε αστυίατρεία και δεκαέξι νοσοκομεία στα μεγάλα αστικά κέντρα, αποκλειστικά για τους πρόσφυγες. Παράλληλα έγιναν μαζικοί εμβολιασμοί και εκτεταμένες απολυμάνσεις στους προσφυγικούς καταυλισμούς. Για την αντιμετώπιση της υψηλής νοσηρότητας των προσφύγων έγινε επίσης προσπάθεια εξασφάλισης καλύτερης διατροφής. Για το οξύ πρόβλημα της περίθαλψης των προσφύγων η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων αποφάσισε τη λειτουργία ειδικής υγειονομικής υπηρεσίας το καλοκαίρι του 1925. Η ασθένεια που αντιμετωπίστηκε κυρίως από τα αστυίατρεία, τα οποία βρίσκονταν συνήθως σε αγροτικές περιοχές, ήταν η ελονοσία με την παροχή κινίνου.

2.3 Υγειονομική και κοινωνική μέριμνα για τους πρόσφυγες

Η υγεία είναι από τα πιο σημαντικά προβλήματα του προσφυγικού ζητήματος. Ιδιαίτερα στη Μακεδονία και τη Θράκη οι πρόσφυγες υπέφεραν αφάνταστα από την ελονοσία και τα κουνούπια. Είναι πολύ πιθανό ότι οι περισσότεροι θάνατοι, των οποίων τα αίτια δεν έχουν διαγνωσθεί, να οφείλονται στην ελονοσία⁷. Στην ίδια αυτή αιτία, σε συνδυασμό με το φτωχότατο διαιτολόγιο, εκτός από την αυξημένη θνησιμότητα, πρέπει να αποδοθεί και μια γενική σωματική εξασθένηση των προσφύγων, οι οποίοι δεν μπορούν να εργασθούν, όσο απαιτούν οι ανάγκες. Έπειτα οι αρρώστιες που πλήττουν τους νέους ανθρώπους οδήγησαν και στη μείωση των γεννήσεων. Σε ορισμένα χωριά καμία γέννα δεν έγινε το 1923.

Οι πίνακες που ακολουθούν δείχνουν την πορεία των γεννήσεων και των θανάτων στον πρώτο χρόνο λειτουργίας της ΕΑΠ:

Πίνακας 1: Γεννήσεις και θάνατοι το έτος 1924

Μήνες του 1924	Αριθ. Προσφύγων	ΓΕΝΝΗΣΕΙΣ		ΘΑΝΑΤΟΙ		ΓΑΜΟΙ	
		Αριθμ. Γεννήσεων	Επί τοις % 0	Αριθμ. Θανάτων	Επί τοις % 0	Αριθμ. Γάμων	Επί τοις % 0
Ιούνιος	302.398	447	1,48	393	1,30	480	1,55
Ιούλιος	310.792	441	1,41	438	1,41	390	1,23
Αύγουστος	320.499	491	1,53	772	2,40	298	1
Σεπτέμβριος	345.281	475	1,37	1.080	3,12	367	1

Πηγή: Ευστάθιος Πελαγίδης, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία 1923 – 1930*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδης, 1994, σελ. 138

⁶ Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000., ό.π., σελ. 81

⁷ Ε. Πελαγίδης, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία 1923 – 1930*, Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη, 1994, σελ. 138

Πίνακας 2: «Θανάτων κατά ηλικία (για τον ίδιο αριθμό προσφύγων) το έτος 1924»

Μήνες του 1924	Σύνολ. Θανάτων	Μέχρι 2 ετών	3-10 ετών	11-20 ετών	21-40 ετών	40 και άνω
Ιούνιος	393	75	44	55	83	136
Ιούλιος	438	86	66	59	98	129
Αύγουστος	772	168	124	93	156	231
Σεπτέμβριος	1.080	207	202	110	179	382

Πηγή: Ευστάθιος Πελαγίδης, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία 1923 – 1930*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδης, 1994, σελ. 138

Πίνακας 3: «Θάνατοι από ελονοσία (για τον ίδιο προσφυγικό πληθυσμό)»

Μήνες του 1924	Σύνολο Θανάτων	Θάνατοι από ελονοσία	Ποσοστό επί τοις % των θανάτων από ελονοσία
Ιούνιος	393	95	24
Ιούλιος	438	140	32
Αύγουστος	772	320	41
Σεπτέμβριος	1.080	493	45

Πηγή: Ευστάθιος Πελαγίδης, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία 1923 – 1930*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδης, 1994, σελ. 138

Από τους πίνακες εξάγεται ότι: 1) ο αριθμός θανάτων ανεβαίνει, όσο προχωρούν οι μήνες και οι ηλικίες, 2) από τον Ιούνιο μέχρι το Σεπτέμβριο του 1924 οι θάνατοι, σχεδόν, τριπλασιάζονται, 3) το ποσοστό των θανάτων από ελονοσία είναι πολύ υψηλό (μέχρι και 45% φτάνει το Σεπτέμβριο του 1924). Για την αντιμετώπιση του οξύτατου αυτού προβλήματος αποφασίστηκε από την ΕΑΠ, η λειτουργία ειδικής υγειονομικής υπηρεσίας (Ιούνιος του 1925). Ταυτόχρονα η κυβέρνηση φρόντισε να ιδρυθούν αστυίατρεία και προσφυγικά Νοσοκομεία σε αγροτικά κέντρα από θα εξυπηρετούν και τα πλησιέστερα χωριά. Οι πρόσφυγες, της περιοχής ευθύνης αυτών των υγειονομικών κέντρων ορίστηκε να καλύψουν εξίσου το κόστος ίδρυσης και λειτουργίας των αστυιατρείων, για να έχουν την απαραίτητη ιατρική και νοσηλευτική περίθαλψη.

2.4 Στέγαση

Το πιο επείγον πρόβλημα, ήταν το ζήτημα της στέγασης. Στην αρχή οι πρόσφυγες εγκαθίστανται όπου μπορούσαν: σε εγκαταλεημένες αποθήκες, σε άδεια σπίτια, σε σχολεία, εκκλησίες, δημόσια κτίρια που εκκενώθηκαν γι' αυτό το σκοπό, σε σκηνές και σε αυτοσχέδιες κατασκευές από ξύλο ή άλλα υλικά σε κενά οικόπεδα, πλατείες και στις παρυφές των οικισμών⁸. Έγινε προσπάθεια να αντιμετωπιστεί η στέγαση των προσφύγων με την επίταξη των κενών ακινήτων, μέτρο το οποίο αποδείχτηκε ανεπαρκές, παρά τα 8.000 ακίνητα που επιτάχθηκαν. Καταλήφθηκαν ακόμη και κατοικημένοι χώροι, μουσουλμανικές κυρίως ιδιοκτησίες, οι ένοικοι των οποίων

⁸ *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000, Ο Μεσοπόλεμος 1922 – 1940, 7^{ος} τόμος, Τα Νέα, σελ. 81*

αναγκάστηκαν να μοιραστούν την κατοικία τους με τους πρόσφυγες. Το Νοέμβριο του 1922, συγχρόνως, ιδρύθηκε το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων, το οποίο επιχορηγούσε το κράτος και επιπρόσθετα ανέλαβε τη διαχείριση ποσών που προέρχονταν από εράνους, δωρεές και κληροδοτήματα. Σε αυτό αρχικά ανατέθηκε το έργο της στέγασης των προσφύγων στις πόλεις και μέχρι το τέλος της δραστηριοποίησής του, το 1925, θα παραδώσει 4.000 ολοκληρωμένα κτίρια και άλλα 2.500 ημιτελή. Την ίδια περίπου περίοδο, τα έτη 1922–1924, το Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Πρόνοιας κατασκεύασε 18.337 οικήματα. Στη συνέχεια το έργο της Στέγασης θα περιέλθει κατά κύριο λόγο στην Επιτροπή Αποκατάστασης προσφύγων. Ο αριθμός των προσφύγων που στεγάστηκαν από τους παραπάνω φορείς ήταν μικρός, γι' αυτό εξακολούθησαν να χρησιμοποιούνται κάθε είδους πρόχειρες κατασκευές και διαθέσιμοι στεγασμένοι χώροι, όπως δημόσια κτίρια, στρατώνες, θέατρα, αποθήκες, εγκαταλειμμένα κτίσματα και υπόγεια.

Στην αρχή οι πρόσφυγες ανέχονταν τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν, ελπίζοντας ότι η παραμονή τους στην Ελλάδα, ήταν προσωρινή, όπως και στον πρώτο διωγμό. Στην ενίσχυση αυτής της προσδοκίας συνέτεινε και η έλλειψη σταθερού προγράμματος για την εγκατάσταση των προσφύγων από την πλευρά του ελληνικού κράτους, οι υπηρεσίες του οποίου έλαβαν πρόχειρα και αποσπασματικά μέτρα, αποσκοπώντας στην πρόσκαιρη ανακούφισή τους. Όταν λίγους μήνες μετά την άφιξή τους στην Ελλάδα, πληροφορήθηκαν για την υπογραφή (20/01/1923) της Σύμβασης της Λωζάνης, που ρύθμιζε την υποχρεωτική και οριστική ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, αντέδρασαν έντονα. Άρχισαν όμως ταυτόχρονα να συνειδητοποιούν ότι αυτή τη φορά ίσως δεν θα επέστρεφαν ποτέ στην πατρίδα τους και ότι θα έπρεπε να βελτιώσουν τις συνθήκες της ζωής τους στη μέχρι τότε «μακρινή πατρίδα».

3^ο κεφάλαιο:

«Η συνθήκη με την Τουρκία»

3.1 Η Σύμβαση Ανταλλαγής Πληθυσμών της Λωζάνης

Στις 24 Ιουλίου 1923 υπογράφηκε η Συνθήκη Ειρήνης στη Λωζάνη. Έξι μήνες νωρίτερα, στις 20 Ιανουαρίου 1923, είχε υπογραφεί η ελληνοτουρκική σύμβαση η οποία ρύθμιζε την ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας⁹. Σύμφωνα με αυτή προβλεπόταν η υποχρεωτική ανταλλαγή μεταξύ των Ελλήνων ορθόδοξων κατοίκων της Τουρκίας και των μουσουλμάνων κατοίκων της Ελλάδας. Αυτή κάλυπτε τόσο αυτούς που παρέμεναν στις εστίες τους όσο και εκείνους που είχαν ήδη καταφύγει στην ομόθρησκη χώρα και ίσχυε αναδρομικά για όλες τις μετακινήσεις που είχαν γίνει από την ημέρα που κηρύχθηκε ο Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος (18 Οκτωβρίου 1912). Από την ανταλλαγή αυτή εξαιρέθηκαν οι Έλληνες ορθόδοξοι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης, της Ίμβρου και της Τενέδου και οι μουσουλμάνοι της δυτικής Θράκης. Οι ανταλλάξιμοι, σύμφωνα με τη σύμβαση ανταλλαγής, θα επέβαλλαν την παλιά ιθαγένεια και θα αποκτούσαν την ιθαγένεια της χώρας στη οποία θα εγκαθίστανται, είχαν δικαίωμα να μεταφέρουν την κινητή περιουσία τους και να πάρουν ως αποζημίωση από το κράτος στο οποίο μετανάστευαν περιουσία ίσης αξίας με την ακίνητη περιουσία που εγκατέλειπαν. Οι ανταλλάξιμοι δεν είχαν το δικαίωμα στο μέλλον να επανέλθουν στις εστίες τους χωρίς την άδεια αντίστοιχα των κυβερνήσεων της Τουρκίας και της Ελλάδας. Τέλος, η μετακίνηση των χριστιανών που παρέμεναν στην Τουρκία και των μουσουλμάνων που παρέμεναν στην Ελλάδα θα διευκολυνόταν από τη Μεικτή Επιτροπή Ανταλλαγής. Η συμφωνία αυτή για ανταλλαγή πληθυσμών διέφερε σημαντικά από τις προηγούμενες, καθώς καθιέρωνε για πρώτη φορά τη μαζική μετακίνηση πληθυσμών και είχε υποχρεωτικό χαρακτήρα. Μέχρι τότε ανάλογες συμφωνίες προέβλεπαν εθελούσια μετανάστευση κατοίκων ορισμένων μόνο επίμαχων περιοχών.

Όταν έγινε γνωστή η υπογραφή της Σύμβασης της Λωζάνης και οι όροι της, οι πρόσφυγες που βρίσκονταν στην Ελλάδα αντέδρασαν με συγκρότηση συλλαλητηρίων σε όλο τις πόλεις της Ελλάδας, με σημαντικότερο εκείνο της Αθήνας, στην πλατεία Ομόνοιας. Η πραγματικότητα όμως, όπως είχε διαμορφωθεί μετά την έξοδο χιλιάδων Ελλήνων από τις πατρογονικές εστίες τους και την άρνηση της Τουρκίας να δεχτεί την επιστροφή τους, δεν είχε αφήσει πολλά περιθώρια στην ελληνική αντιπροσωπεία προκειμένου να διαπραγματευτεί περισσότερο το ζήτημα αυτό. Η υπογραφή της σύμβασης εξάλλου, διευκόλυνε τα σχέδια των ηγετών των δύο χωρών, Ελευθερίου Βενιζέλου και Μουσταφά Κεμάλ, για τη διασφάλιση και αναγνώριση των συνόρων τους, την επίτευξη εθνικής ομοιογένειας και την απρόσκοπτη ενασχόληση με την εσωτερική ανάπτυξη της καθεμιάς από τις δύο χώρες ενώ συγχρόνως έβρισκε σύμφωνη και την Κοινωνία των Εθνών. Οι πρόσφυγες έμειναν με την πικρία ότι το δίκαιο κα τα συμφέροντά τους θυσιάστηκαν στο βωμό των επιδιώξεων του ελληνικού κράτους.

3.2 Η Μεικτή Επιτροπή Ανταλλαγής

Η Μεικτή Επιτροπή Ανταλλαγής ιδρύθηκε με βάση το άρθρο 11 της Σύμβασης περί Ανταλλαγής των Πληθυσμών, είχε έδρα την Κωνσταντινούπολη και άρχισε τη λειτουργία της τον Οκτώβριο του 1923 έχοντας ως αρμοδιότητες τον καθορισμό του

⁹ *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000...ό.π., σελ. 82*

τρόπου μετανάστευσης των πληθυσμών και την εκκαθάριση και εκτίμηση της ακίνητης περιουσίας των ανταλλάξιμων. Την αποτελούσαν έντεκα μέλη: τέσσερις Έλληνες, τέσσερις Τούρκους και τρία μέλη που ορίστηκαν από το Συμβούλιο της Κοινωνίας των Εθνών και ήταν πολίτες ουδέτερων κρατών κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Την προεδρία θα κατείχαν διαδοχικά τα τρία αυτά μέλη. Η Μεικτή Επιτροπή μπορούσε να ορίσει υποεπιτροπές στους τόπους που θα έκρινε κατάλληλους για την ευόδωση των σκοπών της, αποτελούμενες από έναν Έλληνα, έναν Τούρκο και έναν υπήκοο ουδέτερου κράτους, ο οποίος και θα προέδρευε της υποεπιτροπής¹⁰. Συντάθηκαν συνεργεία εκτιμήσεως, τα οποία αργότερα θα μετονομαστούν σε Επιτροπές Εκτιμήσεως: επτά στην Τουρκία για την εκτίμηση των Χριστιανικών περιουσιών και πέντε στην Ελλάδα για την εκτίμηση των μουσουλμανικών περιουσιών. Σύμφωνα με το άρθρο 17 της Σύμβασης ανταλλαγής της Λωζάνης οι δαπάνες συντήρησης και λειτουργίας της Μεικτής Επιτροπής θα επιβάρυναν τις δύο ενδιαφερόμενες κυβερνήσεις.

Το Μάιο του 1924 συντάθηκε η Γενική Διεύθυνση Ανταλλαγής Πληθυσμών, η οποία υπαγόταν στο Υπουργείο Γεωργίας, προκειμένου να βοηθήσει το έργο της ελληνικής αντιπροσωπείας στη Μεικτή Επιτροπή. Σε κάθε Οικονομική εφορία των Νέων Χωρών, εκτός από τη δυτική Θράκη και την πόλη της Θεσσαλονίκης, ιδρύθηκαν Γραφεία Ανταλλαγής Πληθυσμών υπαγόμενα απ' ευθείας στη Γενική Διεύθυνση Ανταλλαγής και διευθυνόμενα από τους κατά τόπους οικονομικούς έφορους ή άλλους δημόσιους υπαλλήλους. Επίσης στο πλαίσιο της Γενικής Διεύθυνσης Ανταλλαγής συστάθηκε Γνωμοδοτικό Συμβούλιο, το οποίο γνωμοδοτούσε για κάθε ζήτημα σχετικό με την εφαρμογή της Σύμβασης της Λωζάνης. Αργότερα, το 1926, αυτό θα αντικατασταθεί από τη Γνωμοδοτική Επιτροπή Ανταλλαγής με πρόεδρο το διευθυντή Ανταλλαγής και έξι μέλη πρόσφυγες. Το ίδιο έτος καταρτίσθηκε το Γενικό Μητρώο Ανταλλάξιμων, το οποίο συντασσόταν σύμφωνα με το σύστημα της διαίρεσης κατά εκκλησιαστικές επαρχίες και κατά κοινότητες της Μικράς Ασίας και της ανατολικής Θράκης.

3.3 Η αποζημίωση των Ανταλλάξιμων

Το έργο της εκτίμησης της αξίας των εκατέρωθεν εγκαταλειφθεισών περιουσιών είχε αναλάβει η Μεικτή Επιτροπή. Αν μετά την ολοκλήρωση του έργου της Επιτροπής προέκυπτε χρεωστικό υπόλοιπο εις βάρος της μίας από τις δύο χώρες, αυτή αναλάμβανε την υποχρέωση καταβολής του. Το έργο της εκκαθάρισης των περιουσιών προχωρούσε πολύ αργά και η δυσφορία του προσφυγικού κόσμου που βρισκόταν σε απόγνωση ήταν μεγάλη. Έτσι υιοθετήθηκε η λύση να δοθεί, ύστερα από προσωρινή εκτίμηση, μία προκαταβολή, μέχρι την τελική αποπληρωμή της αξίας της περιουσίας που εγκαταλείφθηκε στην Τουρκία¹¹. Η προσωρινή εξακρίβωση και εκτίμηση των περιουσιών έγινε με βάση τις υποβληθείσες δηλώσεις στα κατά τόπους Γραφεία Ανταλλαγής μέχρι το τέλος του 1925. Τα περιουσιακά στοιχεία που θεωρούνταν ότι επιδέχονταν αποζημίωση ήταν: α) τα ακίνητα κάθε είδους, αστικά και αγροτικά, β) τα κινητά αγαθά που δεν πουλήθηκαν επί τόπου ούτε μεταφέρθηκαν στην Ελλάδα και γ) οι καλλιεργημένοι αγροί μαζί με τα προϊόντα τους, συμπεριλαμβανομένων και των εσόδων τα οποία έχασε ο ανταλλάξιμος. Ένας

¹⁰ *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000...*, ό.π., σελ. 83

¹¹ *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000...*, ό.π., σελ. 84

σημαντικός αριθμός προσφύγων βρέθηκαν εκπρόθεσμοι, είτε γιατί ήρθαν στην Ελλάδα μετά τη λήξη της προθεσμίας υποβολής (αιχμάλωτοι, πρόσφυγες από τη Ρωσία, Κωνσταντινουπολίτες) είτε γιατί δεν μπορούσαν να υποβάλλουν δήλωση λόγω ασθένειας, φυλάκισης ή ανηλικότητας (περίπτωση ορφανών). Η προκαταβολή θα δινόταν σε εκείνους που δεν είχαν μέχρι τότε αποκατασταθεί, με τη διευκρίνιση ότι η απλή υποτυπώδης στέγαση στους οικισμούς της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων ή του ελληνικού κράτους δεν θα θεωρούνταν ως αποκατάσταση.

Προκειμένου να επιταχυνθεί η διαδικασία της αποζημίωσης, χωρίς να επιβαρυνθεί πολύ ο κρατικός προϋπολογισμός, αποφασίστηκε η έκδοση ομολογιών με την εγγύηση του ελληνικού δημοσίου. Το ποσοστό της προκαταβολής κυμάνθηκε από το 5% έως το 25% της εκτιμηθείσας περιουσίας και καλύφθηκε από τα ομολογιακά δάνεια που εξέδωσε η Εθνική Τράπεζα από το 1926 έως το 1928, τα οποία έμειναν γνωστά ως «δάνεια ανταλλάξιμων». Το 20% της προσωρινής αποζημίωσης δόθηκε σε μετρητά και το υπόλοιπο σε ομολογίες. Παρά την πρόσκαιρη ανακούφιση, η προσωρινή αυτή λύση δεν έκλεισε το ζήτημα. Οι προσφυγικές οργανώσεις αξίωναν την πλήρη αποζημίωση, όπως εξάλλου προέβλεπε η Σύμβαση της Λωζάνης, με αποτέλεσμα το θέμα να λάβει διαστάσεις και να γίνει αντικείμενο πολιτικής εκμετάλλευσης. Για την οριστική εκτίμηση των εγκαταλειμμένων περιουσιών συστάθηκαν 1.114 Πρωτοβάθμιες Επιτροπές Εκτίμησης, μία ή περισσότερες για καθεμία από τις 934 χριστιανικές κοινότητες της Τουρκίας. Τα ποικίλα προβλήματα που ανέκυψαν επέβαλαν αρχικά τη δημιουργία 52 Δευτεροβάθμιων Επιτροπών, 31 την Αθήνα και 21 στην επαρχία, και στη συνέχεια, το Μάιο του 1927, 20 Δευτεροβάθμιων Επιτροπών (Εφετεία της Ανταλλαγής), 8 στην Αθήνα και 12 στην επαρχία. Με την πάροδο του χρόνου η ολοκλήρωση του έργου της εκτίμησης των περιουσιών φαινόταν ολοένα και πιο δύσκολη: το έργο ήταν τεράστιο και η τουρκική πλευρά υπονόμει συχνά την όλη προσπάθεια.

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος αντιλαμβανόμενος το αδιέξοδο και έχοντας προκρίνει ως στόχο της εξωτερικής πολιτικής του την ελληνοτουρκική προσέγγιση, υπέγραψε τον Ιούνιο του 1930 στην Άγκυρα Σύμφωνο Φιλίας και συμψηφισμό των εκατέρωθεν εγκαταλειφθεισών περιουσιών. Με τη συμφωνία αυτή ολοκληρώθηκε η ανταλλαγή των πληθυσμών και οι εγκαταλειμμένες περιουσίες περιέρχονταν νόμιμα στην απόλυτη κυριότητα των δύο κυβερνήσεων. Με αυτό τον τρόπο η κατά πολύ μεγαλύτερη χριστιανική περιουσία στην Τουρκία εξισώθηκε με την αντίστοιχη μουσουλμανική στην Ελλάδα και η Τουρκία απαλλάχτηκε από την υποχρέωση να καταβάλλει αποζημίωση. Το γεγονός αυτό προκάλεσε θύελλα αντιδράσεων και είχε ως αποτέλεσμα την απομάκρυνση προσφυγικών ψήφων από το κόμμα των Φιλελευθέρων.

4^ο κεφάλαιο:

«Ο ρόλος των ξένων δυνάμεων και των διεθνών οργανισμών»

4.1 Ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός

Ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός αναφέρει ότι πραγματοποίησε έξοδα ύψους 3.000.000 δολαρίων σε μία περίοδο οχτώ μηνών, στη διάρκεια των οποίων, όπως αναφέρει η σχετική έκθεση, είχε αναλάβει το έργο διατροφής 800.000 προσφύγων στη αρχή, που βαθμιαία ελαττώθηκαν σε 500.000: ο μέσος όρος για όλη την περίοδο ήταν 600.000¹². (Σημείωση: σύμφωνα με τα στοιχεία την ελληνικής κυβέρνησης, ο αριθμός των προσφύγων που διέτρεφε ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός ήταν τους πρώτους δύο με τρεις μήνες 600.000, ενώ σήμερα φτάνει στους 478.000). Πέρα από την περίοδο των οχτώ μηνών που κάλυψε με το έργο του την Ελλάδα, ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός προτίθεται να αφήσει στην Ελλάδα τρόφιμα για έξι ακόμα εβδομάδες και έτσι η συνολική περίοδος της δράσης του θα πρέπει να θεωρηθεί εννιάμισι μήνες. Ένας μέσος όρος 600.000 προσφύγων για εννιάμισι μήνες με συνολικό κόστος 3.000.000 δολάρια, σημαίνουν 50 σεντς ανά μήνα για κάθε πρόσφυγα¹³. Αν αφαιρέσουμε απ' αυτό το ποσό τα έξοδα διαχείρισης, μεταφοράς προσωπικού και υλικού στην Ελλάδα, τα έξοδα για νοσοκομειακά εφόδια κ.λπ., γίνεται φανερό ότι ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός δε θα είχε καταφέρει να διαθρέψει αυτούς τους πρόσφυγες χωρίς την ενεργό και αποτελεσματική συνεργασία την ελληνικής κυβέρνησης και του ελληνικού λαού.

Ο Ερυθρός Σταυρός χώρισε την Ελλάδα σε δώδεκα περιοχές. Σε κάθε νησί, πόλη ή χωριό όπου υπάρχουν πρόσφυγες έχει δημιουργηθεί μια επιτροπή αποτελούμενη από εκπροσώπους των τοπικών Αρχών, επιχειρηματίες και πρόσφυγες. Αυτή η επιτροπή είναι υπεύθυνη έναντι του Ερυθρού Σταυρού και της ελληνικής κυβέρνησης. Όλα τα εφόδια παραδίδονται σε ένα μέλος της επιτροπής. Σε κάθε επιτροπή είναι διορισμένος ένας μισθωτός υπάλληλος που επιλέγεται από τον Ερυθρό Σταυρό αλλά πληρώνεται από την ελληνική κυβέρνηση¹⁴. Κάθε πρόσφυγας λαμβάνει από τον Ερυθρό Σταυρό τροφή 1.000 θερμίδων κάθε ημέρα. Τα μωρά και οι μητέρες που θηλάζουν παίρνουν δύο κονσέρβες γάλακτος κάθε εβδομάδα.

4.2 Η American Near East Relief

Δεν μπορεί κανείς να παραλείψει το έργο της Near East Relief από οποιαδήποτε αναφορά στο προσφυγικό πρόβλημα. Αμέσως μετά την καταστροφή της Σμύρνης η Near East Relief μετέθεσε στην Ελλάδα αρκετά μέλη του επιτελείου τους που εργάζονταν για την περίθαλψη Αρμενίων. Το έργο τους Αρμενία αφορούσε κυρίως τα ορφανά. Καθώς πολλές χιλιάδες Ελλήνων προσφύγων ήταν ορφανά παιδιά, η Near East Relief προσέφερε μερικές από τις πιο χρήσιμες πληροφορίες όταν ανέλαβε το έργο περίθαλψής τους¹⁵. Λόγω της προηγούμενης εμπειρίας τους τα στελέχη της μπόρεσαν να οργανώσουν γρήγορα κατάλληλα ιδρύματα όπου παρέχονται σ' αυτά τα παιδιά οι ανάλογες φροντίδες. Ορφανοτροφεία οργανώθηκαν σε σύντομο χρονικό διάστημα στην Αθήνα, την Κόρινθο, τη Θεσσαλονίκη και το όμορφο νησί της Σύρου. Χιλιάδες ορφανά έτυχαν περίθαλψης σ' αυτά.

¹² Δ. Ι. Λοΐζος, *Οι μεγάλες Δυνάμεις, Η Μικρασιατική Καταστροφή και η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, Αθήνα, (χ.ε.) 1994, σελ. 34

¹³ E. H. Bierstadt, *Η μεγάλη προδοσία. Ορόλος των Μεγάλων Δυνάμεων στη Μικρασιατική Καταστροφή και στη Συνθήκη της Λοζάνης*, Α. Α. Λιβάνη, σελ. 317

¹⁴ Στο ίδιο, σελ. 317

¹⁵ H. Morgenthau, *Η αποστολή μου στην Αθήνα*, Τροχαλία – Δαμιανός, σελ. 385

Ο Henry Morgenthau, σε αφήγησή του για την εντύπωση που του προκάλεσε ένα βράδυ η επίσκεψή στο σε ένα από τα ιδρύματα στο Ζάμπειο, αποδεικνύει την έκταση και τη σπουδαιότητα του έργου, αναφέροντας ότι όταν έφτασε εκεί βρήκε μόνο μερικά φώτα αναμμένα, που οδήγησαν σε μεγάλες αλλά άδειες από έπιπλα παράγκες, όπου αντίκρισε ένα πολύ συγκινητικό θέαμα. Οχτακόσια μικρά αγόρια κοιμούνται βαθιά πάνω σε κουβέρτες στρωμένες στο πάτωμα. Παρά την έλλειψη ανέσεων, τα πρόσωπά τους έδειχναν ότι μόνο ευχάριστα όνειρα τάραζαν τον ύπνο τους. Ήταν ένα δείγμα συμπάθειας και αποτελεσματικότητας της μακρινής Αμερικής για τα παιδιά που είχαν ανάγκη. Σε μια άλλη περίπτωση, ήταν παρών σε μια παράσταση που έδιναν τα παιδιά κάποιου ιδίου ιδρύματος. Μερικά παιδιά απήγγειλαν ποιήματα και έκαναν διάφορες επιδείξεις. Το αξιοσημείωτο μέρος της εκδήλωσης αποτελούσε η συναυλία μιας ορχήστρας μικρών αγοριών που ήταν όλα τους τυφλά. Όλα αυτά τα παιδιά διδάσκονται τρόπους αυτοβοήθειας και μελλοντικής αυτάρκειας.

Όσον αφορά το έργο της Near East Relief στην Κόρινθο, είχε παραχωρηθεί ο παλιός στρατώνας ενός συντάγματος, ο οποίος είχε μετατραπεί σε ένα όμορφο σπίτι για 2.000 ορφανά, τα μισά από τα οποία ήταν Αρμένιοι. Σε κάθε παιδί είχε ανατεθεί ένας μικρός χώρος που έπρεπε να τον διατηρεί καθαρό και τακτοποιημένο. Μ' αυτόν τον τρόπο υπήρχε απόλυτη πειθαρχία και το στρατόπεδο διατηρούταν πεντακάθαρο. Το ορφανοτροφείο είχε δικό του υποδηματοπωλείο όπου κατασκευάζονταν τα παπούτσια όλων των παιδιών κα επίσης ξυλουργείο και ραφείο. Όλα τα κορίτσια του ορφανοτροφείου διδάσκονταν ράψιμο σε μηχανές Σίγγερ. Η πτυχιούχος νοσοκόμα του ορφανοτροφείου πραγματοποίησε το πολύ αξιόλογο εγχείρημα της εξάλειψης ελονοσίας η οποία μαστίζει την περιοχή. Με τη βοήθεια μιας εκατοντάδας αγοριών βρήκε όλα τα σημεία που γεννούσαν τα κουνούπια τα αυγά τους και τα κατάστρεψε με πετρέλαιο, εξαλείφοντας ταχύτατα σε τοπικό επίπεδο μια ασθένεια που ταλάνισε την Ελλάδα από τους παλιότερους ιστορικούς χρόνους. Την ώρα του γεύματος το ορφανοτροφείο παρουσίαζε ένα πολύ συγκινητικό θέαμα. Χίλια διακόσια αγόρια έτρωγαν όλα μαζί. Πριν να τους μοιράσουν το απλό γεύμα τους, που το αποτελούσαν ψωμί και σύκα, είπαν όλα μαζί μεγαλόφωνα την προσευχή τους. Τα Ελληνόπουλα προσεύχονταν στα ελληνικά και τα παιδιά που ήταν Αρμένιοι στα αρμένικα. Στη συνέχεια έψαλαν όλα μαζί έναν αμερικάνικο ύμνο. Μετά το γεύμα των αγοριών επαναλήφθηκε η ίδια διαδικασία για τα χίλια κορίτσια που ακολούθησαν. Τα παιδιά του ορφανοτροφείου χαροποιούσε η μπάντα μουσικής και έτσι ο Morgenthau μετά την ολοκλήρωση της επίσκεψής του, στο ορφανοτροφείο της Κορίνθου, διέθεσε κάποια χρήματα για την αγορά μουσικών οργάνων καθώς επίσης και την αγορά μεταξωτών κορδελών για τα μαλλιά των κοριτσιών. Το ορφανοτροφείο της Κορίνθου και της Σύρου αποτελούν τιμή για οποιαδήποτε κοινότητα.

Μια άλλη μεγάλη υπηρεσία που προσέφερε η Near East Relief, ήταν η συγκέντρωση στην Αμερική χιλιάδων δεμάτων χρησιμοποιημένων ρούχων, η αποστολή τους στα γραφεία της στην Ελλάδα και η διανομή τους στους φτωχούς πρόσφυγες. Όταν αυτά τα ρούχα έφτασαν στην Ελλάδα, βρέθηκε δουλειά για πολλούς πρόσφυγες που ασχολήθηκαν με το έργο της επιλογής, επιδιόρθωσης και διανομής τους. Έτσι αυτά τα ρούχα εξυπρέτησαν από δύο πλευρές τους πρόσφυγες.

Όλες αυτές οι αγαθοεργές δραστηριότητες της Near East Relief δεν προκάλεσαν μόνο την ευγνωμοσύνη των Ελλήνων αλλά και τους έκαναν να συνειδητοποιήσουν ότι η Αμερική ήταν πρόθυμη να μοιραστεί το φορτίο, που είχε επωμιστεί η Ελλάδα, φροντίζοντας τα ορφανά και μ' αυτόν τον τρόπο αποτέλεσαν μια εξίσου σημαντική ηθική ενθάρρυνση. Ένα από τα πιο εκπληκτικά σημεία αυτού του έργου ήταν το πόσο λίγη εκ των έξω καθοδήγηση χρειαζόταν μέχρι να φτάσουν αυτά τα ορφανά σε σημείο να φροντίζουν τον εαυτό τους.

4.3 Το Διεθνές Γραφείο Μετανάστευσης

Η οργάνωση Διεθνές Γραφείο Μετανάστευσης, άρχισε να εργάζεται στην Ελλάδα τον Ιανουάριο του 1923 και αποσκοπεί στο να βοηθάει τις κοπέλες και τις γυναίκες να ταξιδέψουν από την Ελλάδα σε άλλες χώρες¹⁶.

4.4 Η Επιτροπή Περιθαλψής του Αμερικανικού Κολεγιακού Ινστιτούτου της Σμύρνης

Η Επιτροπή Περιθαλψής του Αμερικανικού Κολεγιακού Ινστιτούτου της Σμύρνης άρχισε τη δράση της αμέσως μετά την πυρκαγιά της Σμύρνης¹⁷ και

- A) προμήθευε τρόφιμα σε 100 πρόσφυγες στον Πειραιά,
- B) διατηρούσε βρεφικούς σταθμούς στην Αθήνα και στον Πειραιά μέχρι την ανάληψή τους από τον Ερυθρό Σταυρό,
- Γ) χορήγησε δάνεια από 200 έως 2.000 δραχμές σε 150 πρόσφυγες με σκοπό να τους βοηθήσει μέχρι να γίνουν αυτοσυντηρούμενοι,
- Δ) χορήγησε δάνεια σε 150 πρόσφυγες για να χτίσουν μικρά σπίτια στο Δουργούτι και στην Κοκκινιά,
- E) οργάνωσε ένα γραφείο απασχόλησης για κορίτσια και γυναίκες, που παραχωρήθηκε αργότερα στη Χριστιανική Αδελφότητα Νεανίδων και βοήθησε τη Χριστιανική Αδελφότητα Νεανίδων να οργανώσει το οικοτροφείο της για κορίτσια,
- Στ) οργάνωσε στην Κοκκινιά και στο Δουργούτι λέσχες για αγόρια και κορίτσια και δημιούργησε σχολεία για 600 μαθητές όπου διδάσκουν 11 πρόσφυγες δάσκαλοι,
- Z) μοίρασε ρουχισμό, κουβέρτες και έδωσε χρηματική ενίσχυση σε μετρητά,
- H) άνοιξε ένα εργαστήριο κοριτσιών όπου απασχολούνται 70 κορίτσια, Σ' αυτό χορηγείται και ένα δείπνο κάθε βράδυ.

4.5 Τα Αμερικανικά Νοσοκομεία Γυναικών (American Women's Hospitals)

Η οργάνωση Αμερικανικά Νοσοκομεία Γυναικών εγκατέστησε ένα σταθμό καραντίνας στη Μακρόνησο, ο οποίος εξυπηρέτησε 25.000 πρόσφυγες σε μια περίοδο τεσσάρων μηνών¹⁸. Ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός πρόσφερε τα απαιτούμενα εφόδια, ενώ η ελληνική κυβέρνηση προσέφερε νερό, ξύλα και κάρβουνο και διέθεσε δύο ρυμουλκά για τις ανάγκες του σταθμού. Εκτός απ' αυτό, τα Αμερικανικά Νοσοκομεία Γυναικών συνέβαλαν και με τους εξής τρόπους:

- A) Εγκατέστησαν νοσοκομεία σε όλα τα ορφανοτροφεία της Near East Relief, συνολικής δυναμικότητας 1.500 κλινών.
- B) Εγκατέστησαν νοσοκομεία στον Πειραιά, στην Κοκκινιά, στο Δουργούτι, στο Φάληρο και στη Σωτηρία καθώς επίσης στη Λέσβο, στη Χίο και στην Κρήτη (τρία), στη Θεσσαλονίκη (μειωτήριο) και στη Θάσο (για φυματικούς).

¹⁶ Στο ίδιο, σελ. 322

¹⁷ Στο ίδιο, σελ. 322

¹⁸ E. H. Bierstadt, Η μεγάλη προδοσία. Ορόλος των Μεγάλων Δυνάμεων στη Μικρασιατική Καταστροφή και στη Συνθήκη της Λοζάνης, Α. Α. Λιβάνη, σελ. 323

Γ) εφοδίασαν με νοσοκομειακό υλικό 150 κλινών τα υπάρχοντα νοσοκομεία της Αθήνας και του Πειραιά.

Η οργάνωση Αμερικανικά Νοσοκομεία Γυναικών, οργάνωσε με μεγάλη αποτελεσματικότητα πολυάριθμα νοσοκομεία σε διάφορους καταυλισμούς προσφύγων¹⁹. Για παράδειγμα, το 1923, ιδρύθηκε στον προσφυγικό συνοικισμό την Νέας Κοκκινιάς, νοσοκομείο, (με τη μορφή πολυϊατρείου αρχικά) προκειμένου να καλυφθούν οι επαυξημένες ανάγκες των συσσωρευμένων, εκεί, προσφύγων²⁰. Η παρουσία του νοσοκομείου οφείλεται στην φιλανθρωπική οργάνωση «Νοσοκομεία Αμερικανίδων Κυριών» με πρόεδρο την Αμερικανίδα ιατρό γυναικολόγο Dr. Esther Lovejoy και διευθύντρια την Dr. Emile Parmely. Λειτουργήσε με έξι εξωτερικά ιατρεία (παθολογικό, γυναικολογικό, μαιευτικό, χειρουργικό, παιδιατρικό, οφθαλμολογικό, δερματολογικό) και με παθολογική, παιδιατρική, γυναικολογική – μαιευτική και χειρουργική Κλινική. Το νοσοκομείο Αμερικανίδων Κυριών, στελεχωμένο από τους πρόσφυγες ιατρούς του συνοικισμού, παρείχε δωρεάν περίθαλψη και φάρμακα σε άπορους και ενδεδείχ, όπως επίσης και τρόφιμα, γάλατα κ.λ.π.. Παράλληλα με την κυρίως αποστολή του, στο νοσοκομείο λειτουργήσε και Σχολή Αδερφών Νοσοκόμων έως και το 1933.

4.6 Ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός

Ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός ιδρύθηκε τον Αύγουστο του 1864 από τον Ελβετό συγγραφέα και φιλάνθρωπο Ερρίκο Ντινάν, μετά την απογοήτευση που αισθάνθηκε από την εγκατάλειψη των τραυματιών στη μάχη του Σολφερίνο (1859). Ο Ντινάν, μαζί με τέσσερις συμπατριώτες του, απευθύνθηκαν σε διάφορες κυβερνήσεις και, μετά τη λεγόμενη Σύμβαση της Γενεύης του 1864, που την επικύρωσαν πολλά ευρωπαϊκά κράτη, ιδρύθηκε ο Διεθνής Οργανισμός Ερυθρός Σταυρός, που εξασφάλιζε, σε καιρό πολέμου, ιατρική περίθαλψη σε τραυματίες, ανεξάρτητα από το στρατόπεδο στο οποίο άνηκαν. Από τότε στη Γενεύη διαμένει μόνιμα επιτροπή που αριθμεί 18 μέλη και ονομάζεται Διεθνής Επιτροπή Ερυθρού Σταυρού. Τα μέλη της είναι αποκλειστικά Ελβετοί, επειδή η ουδετερότητα της Ελβετίας έχει αναγνωριστεί διεθνώς. Η αρχική Σύμβαση της Γενεύης αναθεωρήθηκε και συμπληρώθηκε στα επόμενα χρόνια. Ανώτατο όργανο του Διεθνή Ερυθρού Σταυρού είναι η Συνδιάσκεψη, που συνεδριάζει κάθε τέσσερα χρόνια και στο διάστημα που μεσολαβεί από τη μία Συνδιάσκεψη στην άλλη, την εργασία του ανώτατου οργάνου διεκπεραιώνει επιτροπή από εννέα μέλη. Ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός έχει σκοπό να ανακουφίζει τον πόνο και τη δυστυχία των ανθρώπων ανεξάρτητα από φυλή, πολιτικές ή θρησκευτικές πεποιθήσεις και δρα τόσο σε καιρό πολέμου όσο και σε καιρό ειρήνης.

Ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός έχει εγκαταστήσει και συντηρεί πέντε νοσοκομεία για πρόσφυγες στην Αθήνα και στον Πειραιά με έξοδα 110.000 δραχμές το μήνα. Επίσης έλαβε και διέθεσε τις δωρεές που έγιναν από όλους τους Ερυθρός Σταυρούς (εκτός από τον Αμερικανικό και το Βρετανικό)²¹. Ακόμα, επέβλεψε τη διανομή των τροφίμων για 1.500 πρόσφυγες που έστειλε ο Σουηδικός Ερυθρός Σταυρός και για 1.400 πρόσφυγες που έστειλε η Ολλανδική Επιτροπή. Επίσης ασχολήθηκε με το έργο του εντοπισμού στρατιωτών και πολιτών που κρατούσαν αιχμαλώτους οι Τούρκοι και της προώθησης προς αυτούς χρημάτων, επιστολών κ.λπ.

¹⁹ H. Morgenthau, *Η αποστολή μου στην Αθήνα*, Τροχαλία – Δαμιανός, σελ. 385

²⁰ Α. Β. Παπαδοπούλου, *Η Αττική Νίκαια*, σελ. 16

²¹ E. H. Bierstadt, *Η μεγάλη προδοσία. Ορόλος των Μεγάλων Δυνάμεων στη Μικρασιατική Καταστροφή και στη Συνθήκη της Λοζάνης*, Α. Α. Λιβάνη, σελ. 324

4.7 Η Κοινωνία των Εθνών (ΚΤΕ)

Η Κοινωνία των Εθνών, ιδρύθηκε με απόφαση του Συνεδρίου των Παρισίων το 1920, κατόπιν αμερικανικής πρωτοβουλίας, που σημείωσε σταθμό στην εξέλιξη των διεθνών σχέσεων. Δύο ήταν τα κύρια χαρακτηριστικά του, αφενός ο οικουμενικός της χαρακτήρας, που σήμαινε ότι ήταν ανοικτός σε όλα τα "ελεύθερα κυβερνώμενα κράτη" και αφετέρου η ευρύτητα των σκοπών του που κυριαρχούσε η δυνατότητα ειρηνικής επίλυσης των διεθνών διαφορών καθώς και την εγγύηση του υφιστάμενου εδαφικού καθεστώτος και της ανεξαρτησίας των Κρατών. Η Κοινωνία των Εθνών, πρόδρομος του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών, ήταν ο πρώτος διεθνής οργανισμός, που είχε σκοπό να λύσει τις διαφορές ανάμεσα στα κράτη με ειρηνικό τρόπο, να προλαβαίνει τις συγκρούσεις, να προωθεί την προσπάθεια του αφοπλισμού, να περιορίζει την παραγωγή πολεμικού υλικού και να παίρνει μέτρα εναντίον εκείνων, που θα άρχιζαν άδικα τον πόλεμο. Η Κοινωνία των Εθνών είχε έδρα τη Γενεύη.

Η επιτροπή της Κοινωνίας των Εθνών, βοήθησε στην αποκατάσταση των προσφύγων. Ασχολήθηκε με τα μέτρα υγιεινής: επέβλεψε και επέβαλε τον εμβολιασμό. Διέθεσε μερικά εφόδια και χρήματα και διατήρησε δύο καταυλισμούς προσφύγων στη Θράκη²².

4.8 Η βοήθεια από τις Ευρωπαϊκές Χώρες

Η οργάνωση Βρετανικό Τμήμα του Ιδρύματος «Σώστε τα παιδιά», διατήρησε καταυλισμούς προσφύγων στην Αθήνα, στον Πειραιά, στην Αίγινα, στην Ύδρα, στο Βόλο, στη Λάρισα, στα Τρίκαλα, στην Κέρκυρα και στην Πάτρα, όπου από το Σεπτέμβριο ως το Μάιο τρέφονταν 20.000 ενήλικοι και 15.000 παιδιά και από την 1^η Μαΐου 15.000 ενήλικοι και 7.000 παιδιά²³. Τα έξοδα αυτής της οργάνωσης ήταν περίπου 70.000 κάθε ημέρα. Η οργάνωση οργάνωσε και διατηρεί πέντε εργαστήρια για γυναίκες και παιδιά και διέθεσε μεγάλες ποσότητες ρουχισμού και κουβερτών και 3.000 κιβώτια συμπυκνωμένου γάλακτος. Το ίδρυμα «Σώστε τα Παιδιά» έχει από πλευράς της ελληνικής κυβέρνησης τις ίδιες διευκολύνσεις με τις αμερικανικές οργανώσεις.

Η Βελγική Επιτροπή Περιθαλψής έχει δαπανήσει περισσότερο από 1.000.000 δραχμές από το Σεπτέμβριο του 1922 και οι μηνιαίες δαπάνες της είναι αυτή τη στιγμή 210.000 δραχμές. Φροντίζει 3.100 πρόσφυγες στον καταυλισμό Στρίγκη κοντά στο Φάληρο και 800 στον καταυλισμό Συγγρού²⁴. Αυτή η Επιτροπή έχει διαθέσει μεγάλες ποσότητες ρουχισμού, εσωρούχων, υποδημάτων, συμπυκνωμένου γάλακτος και φαρμάκων (τα τελευταία αξίας 50.000 λιρών στερλινών), τα οποία στάλθηκαν με ένα ειδικό τρένο με 14 βαγόνια κατευθείαν στην Ελλάδα. Διάφορες βρετανικές επιτροπές εργάζονται επίσης στο Βόλο, στη Θεσσαλονίκη, στην Πάτρα, στην Κέρκυρα και στη Ζάκυνθο, αλλά δεν υπάρχουν λεπτομέρειες για το έργο τους.

Ο Βρετανικός Ερυθρός Σταυρός άρχισε το έργο του το Μάρτιο και προτίθεται να το σταματήσει στις 31 Ιουλίου 1923. Ο Βρετανικός Ερυθρός Σταυρός πρόσφερε ιατρικές υπηρεσίες στους πρόσφυγες που συντηρούσε η Βρετανική Επιτροπή Περιθαλψής και εγκατέστησε ένα νοσοκομείο 150 κλινών στη Δράμα. Επίσης

²² Στο ίδιο, σελ. 324

²³ Στο ίδιο, σελ. 325

²⁴ Στο ίδιο, σελ. 325

διατηρεί μια μεγάλη φαρμακαποθήκη στον Πειραιά για τη διανομή φαρμάκων στους πρόσφυγες και προμήθευε στο ελληνικό υπουργείο Πρόνοιας 1.000 κιλά κινίνη²⁵.

Το έργο της Σουηδικής Επιτροπής άρχισε τον Οκτώβριο του 1922 και είχε προγραμματιστεί να διακοπεί στις 15 Ιουνίου 1923. Η Επιτροπή φρόντιζε για 1.500 πρόσφυγες στην Αθήνα και στον Πειραιά, προμηθεύοντας τρόφιμα, εφόδια, ιατρική και γενικότερη περίθαλψη²⁶.

Η Ελβετική Επιτροπή φρόντιζε για 200 ορφανά στη Σχολή Ευελπίδων και έχει διαθέσει κουβέρτες, υποδήματα, φάρμακα, τρόφιμα και ρουχισμό, που συγκεντρώθηκαν στην Ελβετία²⁷.

Η βελγική κυβέρνηση έστειλε 2.000 σκηνές και ένα μεγάλο αριθμό κλινοσκεπασμάτων στην Βελγική Επιτροπή για να τα διαμοιράσει. Επίσης της παρέδωσε χρήματα τα οποία είχαν σταλεί από την Κεντρική Επιτροπή Βρυξελλών²⁸.

Η Ολλανδική Επιτροπή άρχισε το έργο της τον Οκτώβριο του 1922 και το συνέχισε μέχρι το Φεβρουάριο του 1923, χορηγώντας στους πρόσφυγες συμπυκνωμένο γάλα και κλινοσκεπάσματα. Επίσης διατήρησε ένα ορφανοτροφείο στο Πολύγωνο²⁹.

Η Παπική Επιτροπή άρχισε το έργο της το Σεπτέμβριο του 1922 και διατήρησε έναν καταυλισμό 1.000 προσφύγων στην Καστέλλα³⁰.

²⁵ Ε. Η. Bierstadt, Η μεγάλη προδοσία., ό.π., σελ. 326

²⁶ Στο ίδιο, σελ. 326

²⁷ Στο ίδιο, σελ. 327

²⁸ Στο ίδιο, σελ. 327

²⁹ Στο ίδιο, σελ. 327

³⁰ Στο ίδιο, σελ. 327

5^ο κεφάλαιο:

*«Η συνεργασία ελληνικού κράτους με διεθνείς οργανώσεις στην
αποκατάσταση των προσφύγων»*

5.1 Ελληνική Κυβέρνηση και Ερυθρός Σταυρός

Ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός δεν θα είχε καταφέρει να διαθρέψει αυτούς τους πρόσφυγες χωρίς την ενεργό και αποτελεσματική συνεργασία της ελληνικής κυβέρνησης και του ελληνικού λαού³¹. Είναι αδύνατο να υπολογιστεί σε δολάρια η συμβολή της ελληνικής κυβέρνησης, γιατί δεν υπάρχουν σχετικά στοιχεία. Είναι πάντως φανερό ότι οι δαπάνες της θα πρέπει να είναι μεγάλες.

Η συμβολή της ελληνικής κυβέρνησης συνίσταται αναλυτικά στα εξής:

- Α) Απαλλαγή από όλους τους δασμούς για λιμένες και φάρους για τα πλοία που μεταφέρουν εφόδια του Ερυθρού Σταυρού.
- Β) Απαλλαγή από τους τελωνειακούς δασμούς. (Σημείωση: αυτό έρχεται σε αντίθεση με τη στάση των Τούρκων στην Κωνσταντινούπολη, που εισπράττουν στο ακέραιο το φόρο για τα εφόδια που αποστέλλονται από τη Near East Relief).
- Γ) Όλα τα εφόδια μεταφέρονται από τα πλοία στις αποθήκες του Ερυθρού Σταυρού και από τις αποθήκες στα σημεία κατανάλωσης με έξοδα της κυβέρνησης.
- Δ) Το άλεσμα του σιταριού γίνεται με έξοδα της κυβέρνησης.
- Ε) Το ψήσιμο του ψωμιού γίνεται με έξοδα της κυβέρνησης.
- Στ) Παρέχεται δωρεάν μεταφορά σε όλα τα πλοία, τρένα και λεωφορεία της Ελλάδας σε όλους τους αξιωματούχους του Ερυθρού Σταυρού.
- Ζ) Όλα τα τηλεγραφήματα και οι επιστολές του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού διαβιβάζονται από την ελληνική κυβέρνηση με δικά της έξοδα.
- Η) Όλα τα γραφεία, αποθήκες, νοσοκομειακά κτίρια κ.λπ. διατίθενται δωρεάν από την ελληνική κυβέρνηση και το ίδιο γίνεται για τις κατοικίες των απασχολούμενων με το έργο περίθαλψης. Στις περισσότερες περιπτώσεις η ελληνική κυβέρνηση προμήθευε και επίπλωνε τα γραφεία και τις κατοικίες των αξιωματούχων του Ερυθρού Σταυρού.
- Θ) Τα έξοδα φωτισμού και θέρμανσης βαρύνουν την ελληνική κυβέρνηση.
- Ι) Η κυβέρνηση έχει παραχωρήσει αυτοκίνητα για τις μετακινήσεις των αξιωματούχων του Ερυθρού Σταυρού.
- Κ) Πολλοί από τους ανώτερους αξιωματούχους του Ερυθρού Σταυρού είχαν βοηθούς που πληρώνονταν από την κυβέρνηση και ένας ειδικός υπάλληλος ήταν αποσπασμένος σε κάθε τοπική επιτροπή, ο οποίος επιλεγόταν από τον Ερυθρό Σταυρό αλλά πληρωνόταν από την κυβέρνηση.
- Λ) Η κυβέρνηση προμήθευε το κάρβουνο, τα ξύλα και το νερό για το μαγείρεμα της τροφής των προσφύγων³².

5.2 Ελληνική Κυβέρνηση και Near East Relief

Η Near East Relief μετέφερε στην Ελλάδα περίπου 15.000 ορφανά Ελληνόπουλα και Αρμενόπουλα από τη Μικρά Ασία και την Κωνσταντινούπολη³³. Η ελληνική κυβέρνηση συνεργάστηκε μαζί της για την περίθαλψή τους, με τους εξής τρόπους:

- Α) Διέθεσε δωρεάν τα κτίρια όπου στεγάστηκαν τα ορφανά.
- Β) Παραιτήθηκε από όλους τους δασμούς λιμένων, φάρων κ.λπ. από τα πλοία που μετέφεραν εφόδια της Near East Relief. Παραιτήθηκε από τους τελωνειακούς δασμούς. Καθιέρωσε τη δωρεάν μετακίνηση με πλοία, σιδηροδρόμους και

³¹ E. H. Bierstadt, Η μεγάλη προδοσία. Ορόλος των Μεγάλων Δυνάμεων στη Μικρασιατική Καταστροφή και στη Συνθήκη της Λοζάνης, Α. Α. Λιβάνη, σελ. 317

³² Στο ίδιο, σελ. 318

³³ Στο ίδιο, σελ. 320

αυτοκίνητα όλων των αξιωματούχων και υπαλλήλων της Near East Relief και ανέλαβε τη δωρεάν αποστολή των τηλεγραφημάτων και της αλληλογραφίας τους.

Γ) Η μετακίνηση όλων των ορφανών της Near East Relief εντός της Ελλάδας γίνεται με έξοδα της ελληνικής κυβέρνησης, που γι' αυτό το σκοπό έχει θέσει στη διάθεση της οργάνωσης δύο ελληνικά ατμόπλοια.

5.3 Ελληνική Κυβέρνηση και λοιπές ξένες οργανώσεις

Η ελληνική κυβέρνηση πρόσφερε στην οργάνωση «Αμερικανικά Νοσοκομεία Γυναικών» τις ίδιες διευκολύνσεις που πρόσφερε και στον Αμερικανικό Ερυθρό Σταυρό και στη Near East Relief³⁴.

Η ελληνική κυβέρνηση αγόρασε τα βαγόνια με τη μηχανή ενός ειδικού τρένου από την «Βελγική Επιτροπή Περίθαλψης», που χρησιμοποίησε τα έσοδα από την πώληση για το έργο της περίθαλψης³⁵.

Η ελληνική κυβέρνηση διέθεσε τα κτίρια για τις αποθήκες της οργάνωσης «Βρετανικού Ερυθρού Σταυρού» καθώς και 40.000 για το χτίσιμο του νοσοκομείου της Δράμας³⁶.

³⁴ E. H. Bierstadt, *Η μεγάλη προδοσία...*, ό.π., σελ. 324

³⁵ Στο ίδιο, σελ. 326

³⁶ Στο ίδιο, σελ. 326

6^ο κεφάλαιο:

«Η συμβολή της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων»

6.1 Τα μέτρα για την αποκατάσταση

Η Κοινωνία των Εθνών, μετά από ελληνικό αίτημα και ανταποκρινόμενη σ' αυτό, ενέκρινε τη δανειοδότηση της χώρας, θέτοντας ως όρο τη δημιουργία μιας αυτόνομης οργάνωσης, που θα διαχειριζόταν τους πόρους του δανείου και θα αναλάμβανε την κύρια ευθύνη της προσφυγικής εγκατάστασης. Στις 29/09/1923 υπογράφηκε μεταξύ Ελλάδας και Κοινωνίας των Εθνών το πρωτόκολλο ίδρυσης της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ), τη διοίκηση της οποίας ανέλαβε τετραμελές συμβούλιο, αποτελούμενο από δύο ξένους και δύο Έλληνες. Σύμφωνα με το πρωτόκολλο της Γενεύης, η ΕΑΠ δεν μπορούσε να διαθέσει τα κεφάλαιά της για την προσωρινή περίθαλψη των προσφύγων, αλλά μόνο για την οριστική αποκατάστασή τους σε παραγωγική εργασία, με τον όρο μάλιστα να εξοφλήσουν τα χορηγούμενα δάνεια. Έτσι η Επιτροπή βρέθηκε να έχει της ευθύνη αποκατάστασης ενός πληθυσμού άνω του ενός εκατομμυρίου προσφύγων και τη διαχείριση πέντε εκατομμυρίων στρεμμάτων γης στη Μακεδονία και στη Θράκη. Οι εκτάσεις αυτές χρησίμευαν ως αποθήκη έναντι των χρηματικών προκαταβολών μέχρι την υπογραφή του δανείου, που θα παρείχε στην ΕΑΠ το ποσό των πενήντα εκατομμυρίων δολαρίων³⁷. Αρχισε να λειτουργεί τον Δεκέμβριο του 1923 και είχε έδρα την Αθήνα.

6.2 Η οργάνωση και η συμβολή της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων

Η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων ιδρύθηκε το Σεπτέμβριο του 1923 με πρωτόκολλο που υπογράφηκε στη Γενεύη, ύστερα από προτροπή της Κοινωνίας των Εθνών (ΚΤΕ) στην οποία η Ελλάδα είχε αποτεθεί για οικονομική αρωγή και συγκεκριμένα για τη σύναψη ενός διεθνούς δανείου ύψους 10.000.000 λιρών Αγγλίας για την αποκατάσταση των προσφύγων. Αν και η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ) άρχισε να λειτουργεί το Δεκέμβριο του 1923, το δάνειο εκδόθηκε μετά από ένα χρόνο, το Δεκέμβριο του 1924 στο Λονδίνο και την Αθήνα και τον Ιανουάριο του 1925 στη Νέα Υόρκη. Η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων είχε έδρα την Αθήνα, ήταν αυτόνομος οργανισμός με πλήρη νομική υπόσταση, ο οποίος όμως λειτουργούσε κάτω από την εποπτεία της ΚΤΕ, και διοικούταν από τετραμελές διοικητικό συμβούλιο: δύο μέλη τα οποία διορίζονταν από την ελληνική κυβέρνηση (με έγκριση του συμβουλίου της Κοινωνίας των Εθνών), ένα μέλος διοριζόμενο από το συμβούλιο της Κοινωνίας των Εθνών και τον πρόεδρό της, ο οποίος έπρεπε να είναι υπήκοος των ΗΠΑ³⁸.

Πρώτος πρόεδρος της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων ορίστηκε ο Henry Morgenthau (μέχρι το Δεκέμβριο του 1924) και μέλη ο John Campbell, ο Στέφανος Δραγούμης και ο Περικλής Αργυρόπουλος. Στη συνέχεια, το αξίωμα του προέδρου κατέλαβαν ο Charles Howland, από το Φεβρουάριο του 1925 έως το Σεπτέμβριο του 1926, και ο Charles Eddy, από τον Οκτώβριο του 1926 έως τα τέλη του 1930. Τη διοίκηση και τη χάραξη της πολιτικής της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων είχαν αναλάβει ξένοι, το υπόλοιπο όμως στελεχικό δυναμικό της το αποτελούσαν Έλληνες και η χρηματοδότηση των προγραμμάτων προερχόταν από το ελληνικό κράτος.

³⁷ *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000, Ο Μεσοπόλεμος 1922 – 1940*, 7^{ος} τόμος, Τα Νέα, σελ. 89

³⁸ Στο ίδιο, σελ. 85

Κάθε τρεις μήνες το Διοικητικό Συμβούλιο της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων έπρεπε να υποβάλλει έκθεση πεπραγμένων στην ελληνική κυβέρνηση και το συμβούλιο της Κοινωνίας των Εθνών. Ο διοικητικός μηχανισμός της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων αποτελούνταν από πέντε διευθύνσεις: α) Εποικισμού Μακεδονίας, β) Εποικισμού Θράκης, γ) Εποικισμού Παλαιάς Ελλάδας, Ηπείρου και Νήσων, δ) Αστικής Αποκατάστασης και ε) Οικονομικού. Για την αποτελεσματικότερη εργασία οι τρεις γενικές διευθύνσεις ίδρυσαν κατά τόπους Γραφεία Εποικισμού με επικεφαλής ένα γεωπόνο. Στη Γενική Διεύθυνση Εποικισμού Μακεδονίας υπάγονται 15 Γραφεία Εποικισμού, σε αυτή της Θράκης 7 και στη Γενική Διεύθυνση Εποικισμού Παλαιάς Ελλάδας, Ηπείρου και Νήσων 18, 4 στη Στερεά Ελλάδα, 2 στην Πελοπόννησο, 3 στη Θεσσαλία, 3 στην Ήπειρο, 4 στην Κρήτη, 1 στη Λέσβο και 1 στη Λήμνο. Ο αριθμός των υπαλλήλων της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων ήταν 784 το 1924 ενώ ξεπερνούσαν τους 2.000 το 1928 και το 1929.

Αποστολή της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων ήταν να εξασφαλίσει στους πρόσφυγες παραγωγική απασχόληση και οριστική στέγαση, με τον όρο οι πρόσφυγες να εξοφλήσουν τα χορηγούμενα δάνεια. Η ελληνική κυβέρνηση διέθεσε στην Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων περίπου 8.400.000 στρέμματα, που αποτελούσαν τις ιδιοκτησίες των μουσουλμάνων ανταλλαξιμών και των Βουλγάρων που εγκατέλειψαν την Ελλάδα, ακίνητα που περιήλθαν στο δημόσιο, κτήματα που απαλλοτριώθηκαν με την αγροτική μεταρρύθμιση και μοναστηριακή γη, οικόπεδα μέσα ή γύρω από τις πόλεις για την ανέγερση αστικών συνοικισμών, το ποσό από τα δύο δάνεια που είχε συνάψει η ελληνική κυβέρνηση στο εξωτερικό καθώς και τεχνικό και διοικητικό προσωπικό του Υπουργείου Γεωργίας και του Υπουργείου Πρόνοιας και Αντιλήψεως. Για την αποκατάσταση η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων έλαβε υπόψη τις αντικειμενικές συνθήκες που επικρατούσαν στην Ελλάδα, επιδίωξε ώστε οι πρόσφυγες που προέρχονταν από τον ίδιο οικισμό, ή έστω από της ευρύτερη περιοχή να εγκατασταθούν μαζί στο ελληνικό έδαφος αλλά και οι φυσικές συνθήκες (ανάγλυφο εδάφους, απόσταση από τη θάλασσα κ.α.) ενός προσφυγικού συνοικισμού μα μη διαφέρουν πολύ από τις αντίστοιχες που επικρατούσαν στον οικισμό που εγκαταλείφθηκε στην Τουρκία. Η επιτροπή μερίμνησε επίσης, στο μέτρο του δυνατού, να αποκτήσουν οι πρόσφυγες απασχόληση ίδια ή συναφή με αυτή που είχαν στην πατρίδα τους.

Σε γενικές γραμμές οι στόχοι της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων υλοποιήθηκαν. Η κινητικότητα των προσφύγων, ιδιαίτερα έντονη κατά τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασής τους στην Ελλάδα και η ταλάντευσή τους ανάμεσα στην επιδίωξη άλλοτε για αγροτική αποκατάσταση, η οποία προχωρούσε με πιο γοργούς ρυθμούς και υποστηριζόταν περισσότερο από την Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, και άλλοτε για αστική αποκατάσταση προκειμένου να λάβουν την αποζημίωση η οποία δινόταν στους «αστούς» ανταλλάξιμους, συχνά ανέτρεπαν τη λογική και τις επιταγές της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων. Η Επιτροπή έριξε το βάρος στην αγροτική αποκατάσταση, που μπορούσε να επιτευχθεί γρηγορότερα και οικονομικότερα. Έως το τέλος του 1928 δημιουργήθηκαν από την Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων δύο χιλιάδες περίπου αγροτικοί οικισμοί, τα 3/4 των οποίων προσαρτήθηκαν σε υφιστάμενα χωριά³⁹. Σε αυτούς εγκαταστάθηκαν περί τις εκατόν πενήντα χιλιάδες οικογένειες, οι περισσότερες από τις οποίες στη Μακεδονία και στη Θράκη.

³⁹ *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000...*, 'ο.π., σελ. 89

Παρά τις αρχικές επιφυλάξεις, η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων από τις αρχές ήδη του 1924 δραστηριοποιείται και στον τομέα της αστικής αποκατάστασης κατασκευάζοντας 27.610 κατοικίες σε 118 συνοικισμούς όλης της χώρας⁴⁰. Παρά το γεγονός ότι η Επιτροπή επιδιώκει την πλήρη αποκατάσταση των αστών προσφύγων, οι προσπάθειές της περιορίζονται στον τομέα της στέγασης, κυρίως λόγω έλλειψης πόρων. Η κατοικία μυθοποιείται και καθίσταται από τους πρόσφυγες το κύριο μέσο για την ένταξή τους στην ελληνική κοινωνία. Για δεκαετίες ολόκληρες πολλοί πρόσφυγες θα ζήσουν σε παράγκες και παραπήγματα ενώ αρκετοί θα φύγουν από τη ζωή με το ανεκπλήρωτο όνειρο ενός δικού τους σπιτιού. Ωστόσο, το έργο της στεγαστικής αποκατάστασης δεν πρέπει να υποτιμηθεί αλλά να εξεταστεί υπό το πρίσμα των εξαιρετικά δύσκολων περιστάσεων και των αντικειμενικών δυσχερειών κάτω από τις οποίες πραγματοποιήθηκε.

Στα επτά χρόνια λειτουργίας της η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων επιτέλεσε ένα τεράστιο έργο, αν λάβει κανείς υπόψη τις αντικειμενικές δυσχέρειες, όπως ήταν η δεινή οικονομική κατάσταση της χώρας, η όξυνση των πολιτικών παθών, η ελλιπής κρατική οργάνωση και, κυρίως, ο μεγάλος αριθμός των προσφύγων που είχαν καταφύγει στην Ελλάδα⁴¹. Σε σημαντικό βαθμό η αποτελεσματικότητά της οφείλεται στο γεγονός ότι υπήρξε ένας αυτόνομος οργανισμός υπό διεθνή έλεγχο, αποστασιοποιημένος από την ταραγμένη πολιτική ζωή της χώρας, η οποία κυριαρχείτο από οξεία κομματική αντιπαράθεση και συχνές κυβερνητικές μεταβολές.

Η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων λειτούργησε μέχρι το τέλος του 1930. Σύμφωνα με τη σύμβαση που υπογράφηκε τον Ιανουάριο του 1930 μεταξύ της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων και της ελληνικής κυβέρνησης η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων θα μεταβίβαζε στο ελληνικό δημόσιο ολόκληρη την περιουσία της (κινητά, ακίνητα, χρεόγραφα, δικαιώματα και απαιτήσεις πάσης φύσεως) και το ελληνικό δημόσιο δεσμευόταν να εκπληρώσει κάθε είδους υποχρέωση την οποία είχε αναλάβει έναντι των προσφύγων η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων⁴². Με ιδιαίτερες συμβάσεις ορίστηκε ο τρόπος εκτίμησης των χρεών των προσφύγων καθώς και η είσπραξη των χρεών των «αγροτών» προσφύγων από την Αγροτική Τράπεζα και των «αστών» προσφύγων από την Εθνική Τράπεζα.

6.3 Η Διάλυση της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων

Η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων συστάθηκε στα τέλη του 1923 για να αναλάβει την παραγωγική εγκατάσταση των αγροτών προσφύγων και να διαχειριστεί αρχικά το Προσφυγικό Δάνειο του 1924 και αργότερα μέρος του Δανείου Σταθεροποιήσεως του 1928 που αφορούσε τη συμπλήρωση της προσφυγικής εγκατάστασης⁴³. Όταν οι πόροι του δεύτερου δανείου είχαν δαπανηθεί, το έργο της ΕΑΠ θεωρήθηκε ότι είχε ολοκληρωθεί, εφόσον η Επιτροπή είχε εκπληρώσει τους αρχικούς της σκοπούς, και αποφασίστηκε η διάλυσή της. Η διάλυση της ΕΑΠ είχε αρχίσει να μελετάται από τα τέλη του 1929. Τελικά, μετά από την έγκριση του συμβουλίου της ΚΤΕ, στις 24 Ιανουαρίου 1930 έγινε συμφωνία μεταξύ της ελληνικής κυβέρνησης και της ΕΑΠ για τη διακοπή των εργασιών της μέχρι το τέλος του έτους.

⁴⁰ *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000...*, ό.π., σελ. 90

⁴¹ Στο ίδιο, σελ. 87

⁴² Στο ίδιο, σελ. 88

⁴³ Δ. Ι. Λοΐζος, *Οι μεγάλες Δυνάμεις, Η Μικρασιατική Καταστροφή και η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, Αθήνα, (χ.ε.) 1994, σελ. 37

Η τελευταία χρονιά αναλώθηκε στις προετοιμασίες για την ανάληψη των υπηρεσιών της ΕΑΠ από το κράτος. Τα Εποικιστικά Γραφεία, οι Σταθμοί Βελτιώσεως Καλλιεργειών και τα Πρότυπα Αγροκτήματα, η Διεύθυνση Μηχανικής Καλλιέργειας και τα 51 μικρά ιατρεία παραδόθηκαν στο ελληνικό κράτος.

Μετά τη διάλυση της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων το κράτος χαλαρώνει τις προσπάθειές του, παρά το γεγονός ότι ιδιαίτερα στις πόλεις τα προβλήματα (με πρώτο αυτό της στέγασης) εξακολουθούν να είναι έντονα. Το κράτος χαλαρώνει τις προσπάθειές του, οι οποίες θα διακοπούν αναγκαστικά από το 1940, για να επαναληφθούν, με χαμηλότερους βέβαια ρυθμούς, στη διάρκεια της επόμενης δεκαετίας⁴⁴. Κατά τη διάρκεια ζωής της η Επιτροπή επιτέλεσε τεράστιο έργο και ταύτισε το όνομά της με την προσφυγική αποκατάσταση. Παρά το γεγονός ότι η διοίκηση και η χάραξη της πολιτικής της οφείλονται σε ξένους, δεν πρέπει να λησμονούμε ότι αυτοί που στελέχωσαν το μηχανισμό της ήταν Έλληνες και ότι η χρηματοδότηση των προγραμμάτων της βάρυνε το ελληνικό κράτος. Πρόκειται ίσως για τη μόνη περίπτωση τόσο γόνιμης συνεργασίας μεταξύ Ελλήνων και ξένων στη σύγχρονη περίοδο. Άλλωστε, η εγκατάσταση των προσφύγων εξακολουθεί να αποτελεί το σημαντικότερο ειρηνικό επίτευγμα του νεοελληνικού κράτους από της συστάσεώς του. Τα παραπάνω σε καμιά περίπτωση δε σημαίνουν ότι δεν υπήρχαν τριβές και προβλήματα, λάθη και αδικίες.

⁴⁴ *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000, Ο Μεσοπόλεμος 1922 – 1940*, 7^{ος} τόμος, Τα Νέα, σελ. 90

7^ο κεφάλαιο:

«Η αποκατάσταση των προσφύγων στην ύπαιθρο»

7.1 Η Φιλοσοφία της Εγκατάστασης

Η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, που άρχισε το έργο της στις 11 Νοεμβρίου 1923 και λειτούργησε μέχρι το Δεκέμβριο του 1930, είχε ως σκοπό την αποκατάσταση και μακροπρόθεσμη οικονομική ένταξη των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία. Η ελληνική κυβέρνηση είχε δεσμευτεί να εκχωρήσει στην ΕΑΠ τουλάχιστον 5.000.000 στρέμματα καλλιεργήσιμης γης. Κύρια επιδίωξη του προγράμματος της ΕΑΠ ήταν να βοηθήσει όσο το δυνατόν μεγαλύτερο αριθμό προσφύγων να γίνουν «αυτοσυντήρητοι», δηλαδή ικανοί να επιβιώσουν χωρίς οικονομική ενίσχυση από το κράτος ή τους διεθνείς οργανισμούς, στο συντομότερο δυνατό διάστημα, καθώς και να εξασφαλίσει την αποπληρωμή των πιστώσεων που θα απορροφούσε η εγκατάσταση. Η διάκριση μεταξύ «αγροτών» και «αστών» προσφύγων αποτέλεσε την αρχή βάσει της οποίας σχεδιάστηκε η αποκατάστασή τους. Η διάκριση αυτή, ωστόσο, δεν αντιστοιχούσε στην επαγγελματική τους κατάσταση, στον τόπο προέλευσης, αλλά αντανακλούσε τη μορφή της τελικής τους αποκατάστασης στην Ελλάδα⁴⁵.

Ο τρόπος με τον οποίο οι πρόσφυγες θα ενσωματώνονταν στο ελληνικό κράτος καθορίστηκε από διάφορους παράγοντες. Οι Μεγάλες Δυνάμεις είχαν τα σχέδιά τους για την περιοχή και προσπάθησαν να τα προωθήσουν μέσω της ΚΤΕ ορίζοντας τις προτεραιότητες και επιβάλλοντας συγκεκριμένες δεσμεύσεις στους όρους των δανείων, τα οποία η ελληνική κυβέρνηση χρειαζόταν απαραίτητα. Κοινή επιδίωξη της ΚΤΕ και του Βενιζέλου, ήταν αφ' ενός η κατοχύρωση των συνόρων και η εξασφάλιση της ειρήνης στην περιοχή και της κοινωνικής σταθερότητας και αφ' ετέρου η αύξηση της αγροτικής παραγωγής. Η θέση της Ελλάδας στο διεθνή καταμερισμό εργασίας ως παραγωγού αγροτικών προϊόντων και η ανάγκη εξεύρεσης πόρων για την εξόφληση των δανείων καθιστούσε αναγκαία την ανάπτυξη του αγροτικού τομέα. Άμεσα συνδεδεμένη με αυτούς τους στόχους ήταν η προτίμησή τους για αγροτική αποκατάσταση (παρά για αστική) όσο το δυνατό περισσότερων προσφύγων στις βόρειες επαρχίες, τη Μακεδονία και τη Θράκη. Μετά την πλημμυρίδα των προσφύγων, το πρόβλημα για την ελληνική κυβέρνηση ήταν να συγκρατήσει τον ελληνικό πληθυσμό στην ύπαιθρο και να αποθαρρύνει την τάση συγκέντρωσης στις πόλεις και στην πρωτεύουσα. Στις πόλεις ο αριθμός των ανέργων είχε αυξηθεί σε επικίνδυνο βαθμό και εκφράζονταν φόβοι για αύξηση της εγκληματικότητας. Η απότομη πληθυσμιακή αύξηση είχε ανατρέψει την ισορροπία ανάμεσα στην παραγωγή και στην κατανάλωση και επιδείνωσε το πρόβλημα της σιτάρκειας.

Η εσωτερική αγορά δεν ήταν δυνατό να ανταποκριθεί στη δραματικά αυξανόμενη ζήτηση. Η Ελλάδα, αν και αγροτική χώρα, ήταν υποχρεωμένη να εισάγει περίπου το ένα τρίτο από τα απαραίτητα για την κάλυψη των αναγκών της τρόφιμα. Η ύπαιθρος ήταν αραιοκατοικημένη και οι μισοί περίπου πρόσφυγες, που ήταν αγρότες, θα μπορούσαν να εγκατασταθούν σε καλλιεργήσιμες γαίες των βόρειων επαρχιών και να αυξήσουν την παραγωγή. Για την αξιοποίηση του φυσικού πλούτου της Μακεδονίας, η οποία λόγω των γεωγραφικών και κλιματολογικών χαρακτηριστικών της ήταν από τις πιο εύφορες περιοχές της χώρας αλλά συγχρόνως και η πιο αραιοκατοικημένη, οι πρόσφυγες είχαν εξασφαλίσει τα εργατικά χέρια, τα οποία στην αγροτική ανάπτυξη προηγούνται από τις επενδύσεις κεφαλαίων. Κατά το σχεδιασμό και την εφαρμογή

⁴⁵ *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000, Ο Μεσοπόλεμος 1922 – 1940*, 7^{ος} τόμος, Τα Νέα, σελ.

του προγράμματος της αποκατάστασης των προσφύγων πρυτάνευσε η αρχή για την ενίσχυση της ιδεολογίας της μικροϊδιοκτησίας στις μάζες των νεοαφιχθέντων. Η πρόθεση ενίσχυσης της ιδεολογίας της μικροϊδιοκτησίας στον προσφυγικό πληθυσμό εκπορευόταν και από πολιτικούς φόβους των αστών για πιθανή κοινωνική αντιπαράθεση σε περίπτωση δημιουργίας μιας πολυπληθούς τάξης εργατών και ακτήμονων γεωργών.

Η σημασία που επέδιδε ο Βενιζέλος και οι βενιζελογενείς κυβερνήσεις του Μεσοπολέμου στην αγροτική αποκατάσταση με τη διανομή στους πρόσφυγες κλήρων, στόχευε, μαζί με την αύξηση παραγωγής, και στη δημιουργία μικροϊδιοκτητών στην ύπαιθρο, με κύριο στόχο την αποτροπή της σύμπληξης ενός κοινού διεκδικητικού χώρου αγροτών και εργατών. Αυτή ήταν και επιδίωξη της Κοινωνίας των Εθνών, που διευκόλυνε την Ελλάδα να συνάψει τα δάνεια και έθεσε υπό την εποπτεία της το έργο της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων, και διαπνέει το όλο πρόγραμμα της εγκατάστασης των προσφύγων. Για τον ίδιο λόγο, η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων και η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος (ΕΤΕ) επιδίωξαν την απορρόφηση των αστών προσφύγων σε μορφές μικρής ανεξάρτητης παραγωγής και μικροαστικοποίησης, χορηγώντας τους βραχυπρόθεσμα δάνεια και ενισχύοντας το πνεύμα του συνεργατισμού. Η παρουσία των προσφύγων στις πόλεις έδινε την ευκαιρία για την ανάπτυξη της βιομηχανίας.

7.2 Προσφυγικές Κατοικίες

Ο τεράστιος αριθμός προσφύγων δεν μπορούσε παρά να δημιουργήσει και κρίση στέγης στην Ελλάδα της δεκαετίας 1920 – 1930. Εκατοντάδες χιλιάδες άνθρωποι έμειναν αρχικά στις πλατείες της Αθήνας και το λιμάνι του Πειραιά, περιμένοντας τη μεταφορά τους σε μέρη που θα εποίκιζαν⁴⁶. Κατά τη διάρκεια του χειμώνα 1922-1923, οι πρόσφυγες μεταφέρθηκαν προσωρινά σε εργοστάσια, σχολεία, θέατρα, εκκλησίες, σιδηροδρομικούς σταθμούς και γενικά μεγάλα δημόσια κτίρια. Θέλοντας η ΕΑΠ να βρει μια άμεση λύση για το οικιστικό πρόβλημα των αγροτών, αλλά και αργότερα των αστών προσφύγων, το καλοκαίρι του 1924 συνήψε συμφωνία με τη μεγάλη γερμανική κατασκευαστική εταιρεία «Sommerfeld-D.H.T.G.» για την αγορά 10.000 ξύλινων σκελετών οικιστών. Η ΕΑΠ θα χορηγούσε τους σκελετούς και τα κεραμίδια για την σκεπή ενώ οι πρόσφυγες θα έχτιζαν τους τοίχους. Αλλά παρά το γεγονός ότι ο γερμανικός Οίκος επρόκειτο να παραδώσει την παραγγελία σε έξι έως οχτώ μήνες, η ολοκλήρωση της παράδοσης άργησε για δύο χρόνια, πράγμα που δημιούργησε τεράστια προβλήματα και καθυστέρησε την εγκατάσταση των προσφύγων.

Μέχρι το 1926 είχαν αγοραστεί από ελληνικές και γερμανικές εταιρείες 40.557 οικισμοί, ενώ 9.839 ήταν υπό κατασκευή. Επιπλέον, η ΕΑΠ είχε στη διάθεσή της και 65.484 οικίες Τούρκων και Βουλγάρων που είχαν μεταναστεύσει. Εξ αυτών οι 15.848 χρειάζονταν μεγάλες επισκευές για να γίνουν πάλι κατοικήσιμες. Παράλληλα με τις εργασίες της ΕΑΠ η ελληνική κυβέρνηση αγόρασε ή επιδιόρθωσε 4.188 οικίες. Είναι γεγονός ότι μέχρι το 1928 η ΕΑΠ είχε προβλέψει στοιχειώδη στέγαση για όλους τους αγρότες πρόσφυγες. Οι προσφυγικοί οικισμοί ήταν συνήθως δύο δωματίων με την προσθήκη ενός στάβλου. Εάν δεν υπήρχε στάβλος, η οικογένεια ζούσε στο ένα δωμάτιο και χρησιμοποιούσε το άλλο για τα ζώα, ακριβώς γιατί αυτά αποτελούσαν

⁴⁶ Δ. Ι. Λοΐζος, *Οι μεγάλες Δυνάμεις, Η Μικρασιατική Καταστροφή και η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, Αθήνα, (χ.ε.) 1994, σελ. 34-36

σημαντικό κεφάλαιο για τον αγρότη. Στις περισσότερες περιπτώσεις παραχωρούνταν στους πρόσφυγες τα υλικά υποδομής και λίγα χρήματα, για την αμοιβή του ξυλουργού και του χτίστη, ενώ οι ίδιοι έπρεπε να βοηθήσουν τους εργάτες και να φροντίσουν για τη μεταφορά των υλικών. Φαίνεται όμως ότι και τα σπίτια των ντόπιων χωρικών σε ολόκληρη των Ελλάδα δεν διέφεραν σε πολλά σημεία. Οι Έλληνες χωρικοί ζούσαν επίσης σε δύο δωμάτια: το ένα το χρησιμοποιούσαν σαν κουζίνα και τραπεζαρία και το άλλο ως υπνοδωμάτιο. Παρά τις προσπάθειες που καταβλήθηκαν, το πρόβλημα της κατοικίας συνέχισε να υφίσταται στην αγροτική Ελλάδα. Δέκα χιλιάδες από τα σπίτια που χρησιμοποίησε η ΕΑΠ μέχρι το 1929 είχαν υποστεί ζημιές από τις κακές καιρικές συνθήκες, σε τέτοιο βαθμό, ώστε είχαν καταστεί ακατάλληλα για κατοικίες. Επιπλέον, ήταν φανερό ότι υπήρχε συνωστισμός στις οικίες με αποτέλεσμα να χρειάζονται άλλες 12.000 για να αποκτήσει κάθε οικογένεια τη δική της.

Άλλα προβλήματα παρατηρήθηκαν στα σπίτια των καπνοκαλλιεργητών. Υπολογίστηκε ότι 63.000 προσφυγικές οικογένειες απασχολούνταν με την καπνοκαλλιέργεια και τα σπίτια τους (που είχαν κατασκευαστεί από την ΕΑΠ), δεν είχαν τον κατάλληλο χώρο για την αποξήρανση και επεξεργασία του καπνού. Αυτή η αμέλεια είχε σαν συνέπεια την πτώση της τιμής των ελληνικών καπνών, διότι η αποθήκευση του καπνού δεν γινόταν με τον ενδεδειγμένο τρόπο και το προϊόν ήταν κατώτερης ποιότητας στην διεθνή αγορά.

7.3 Αγροτική εγκατάσταση

Η αποκατάσταση των προσφύγων σε αγροτικούς κλήρους στις βόρειες επαρχίες θεωρήθηκε ότι θα μπορούσε να εξυπηρετήσει καλύτερα τους στόχους της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων. Η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων αποφάσισε να δώσει προτεραιότητα στην εγκατάσταση όσο το δυνατόν περισσότερων προσφύγων στην ύπαιθρο, παρόλο που αναγνωρίστηκε επισήμως ότι οι πρόσφυγες στην πλειοψηφία τους ήταν αστοί και όχι αγρότες⁴⁷. Οι αγροτικές προσφυγικές οικογένειες που κατέφυγαν στην Ελλάδα ως το Μάιο του 1923, κατά την εκτίμηση της επιτροπής, ανέρχονται σε 120.000 (κατά μέσο όρο, σε κάθε οικογένεια αναλογούν τέσσερα άτομα, κατά πλειονότητα, ανήλικα, ηλικιωμένοι και γυναίκες). Από αυτές, οι 100.000 τουλάχιστον, (60.000 σιτοπαραγωγικές και 40.000 άλλων αγροτικών απασχολήσεων) είχαν ανάγκη κρατικής ενίσχυσης⁴⁸. Το σχετικό πρόγραμμα αποκατάστασης προβλέπει: 1) Εξασφάλιση ανεξάρτητων μικροϊδιοκτησιών, 2) Δημιουργία μεικτών κέντρων μεγάλης και μικρής καλλιέργειας, μηχανικών ποτιστικών μέσων, αμπελουργικών, δεντροκομικών, ελαιοκομικών και γεωργοβιομηχανικών επιχειρήσεων, 3) Εκτέλεση υδραυλικών έργων, 4) Ενίσχυση των γεωργοκτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων που υπήρχαν ως τότε.

Η αγροτική αποκατάσταση απορρόφησε το 86,35% από το σύνολο των πόρων που διατέθηκαν για την οργανική ένταξη και αποκατάσταση των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία, ενώ μόλις το 13,7% δαπανήθηκε για τους αστούς πρόσφυγες, παρόλο που οι αστοί πρόσφυγες αποτελούσαν το 54% του προσφυγικού πληθυσμού. Αυτή η επιλογή σήμαινε πως το πρόγραμμα της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων για την αστική εγκατάσταση, θα περιοριζόταν στην παροχή στέγης και

⁴⁷ Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000, Ο Μεσοπόλεμος 1922 – 1940, 7^{ος} τόμος, Τα Νέα, σελ. 106

⁴⁸ Ε. Πελαγίδης, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία 1923 – 1930*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδης, 1994, σελ. 21

όχι στην εξασφάλιση απασχόλησης, στην ανάπτυξη του δευτερογενούς τομέα και στη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας για τους πρόσφυγες, ζητήματα που μετατέθηκαν στην αρμοδιότητα της κυβέρνησης. Παράλληλα με την αγροτική αποκατάστασή τους, κυρίως στη Μακεδονία και στη Θράκη, όπου υπήρχαν μεγάλες εκτάσεις καλλιεργήσιμων γαιών που είχαν αξιοποιηθεί, επιδιώχθηκε η αύξηση της γεωργικής παραγωγής και η μείωση της παθητικότητας του ισοζυγίου πληρωμών της χώρας.

7.4 Η διαδικασία της εγκατάστασης

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, αρκετοί πρόσφυγες είχαν αρχίσει να καταφθάνουν από τη Μικρά Ασία πριν τη δημιουργία της ΕΑΠ, στα τέλη του 1923. Για την εγκατάσταση αυτών των προσφύγων, η ελληνική κυβέρνηση, είχε αρχίσει να εφαρμόζει ένα σχέδιο σταδιακής αποκατάστασης⁴⁹. Μέχρι το 1922 είχαν αποκατασταθεί 652 αγροτικές οικογένειες στη Θεσσαλία, 66.920 στη Μακεδονία και 3.053 σε άλλες περιοχές της Ελλάδας. Μάλιστα, το 1923 η «επαναστατική κυβέρνηση» των Γονατά – Πλαστήρα, διένειμε σε αυτούς τους πρόσφυγες περισσότερα από 125.000 ζώα, 75.000 κάρα του στρατού και διάφορα αγροτικά εργαλεία. Η εγκατάσταση των προσφύγων από μέρος της ΕΑΠ, ακολούθησε μια αργή πορεία στην αρχή και μέχρι το Μάιο του 1925 μόνο 66.938 οικογένειες είχαν εγκατασταθεί. Μέχρι το τέλος του επόμενου χρόνου, όμως, με τη διάθεση του προσφυγικού δανείου, είχαν εγκατασταθεί 147.249 οικογένειες (γίνεται αναφορά στον παρακάτω πίνακα 1). Μερικές ακόμα εγκαταστάθηκαν μέχρι το τέλος του 1928 όταν η ΕΑΠ διέκοψε αυτή της τη δραστηριότητα λόγω έλλειψης χρημάτων. Ο αριθμός όμως των οικογενειών που δεν είχαν ακόμα αποκατασταθεί, μετά από αυτή τη χρονολογία ήταν πολύ μικρός.

Πίνακας 1: «Εγκαταστάσεις αγροτών υπό ΕΑΠ (1924-1926)»

Ημερομηνία (έως)	Οικογένειες
30 Απριλίου 1924	13.000
31 Ιουλίου 1924	23.000
Τέλος 1924	65.583
Μάρτιος 1925	66.938
31 Δεκεμβρίου 1925	147.333
30 Ιουνίου 1926	147.249

Πηγή: Δ. Ι. Λοΐζος, *Οι μεγάλες Δυνάμεις, Η Μικρασιατική Καταστροφή και η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, Αθήνα, (χ.ε.) 1994, σελ. 32, πίνακας 2

Μέχρι τα μέσα του 1926 είχαν δημιουργηθεί 1.993 αγροτικοί προσφυγικοί συνοικισμοί εκ των οποίων οι 1.378 ήταν στη Μακεδονία. Από τους συνοικισμούς αυτούς, μόνο το 24% δημιουργήθηκε εξ αρχής. Οι υπόλοιποι ήταν πρώην τουρκοί ή βουλγαρικοί συνοικισμοί των οποίων οι κάτοικοι είχαν μεταναστεύσει στην Τουρκία και στη Βουλγαρία αντίστοιχα.

⁴⁹ Δ. Ι. Λοΐζος, *Οι μεγάλες Δυνάμεις, Η Μικρασιατική Καταστροφή και η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, Αθήνα, (χ.ε.) 1994, σελ. 32

7.5 Έγγειος Ιδιοκτησία και Κτηματολόγιο

Η αγροτική εγκατάσταση 150.000 περίπου προσφυγικών οικογενειών θα θεωρούνταν ολοκληρωμένη μόνο εάν η κάθε οικογένεια αποκτούσε νόμιμο τίτλο επί της γης που της είχε δοθεί. Δεν υπήρχε όμως κτηματολόγιο και επιπλέον στη Μακεδονία τα όρια των χωριών (κτίσματα και γαίες) δεν ήταν καθορισμένα, ούτε ήταν γνωστά επακριβώς τα όρια της κάθε ιδιοκτησίας. Γι' αυτό το λόγο μέχρι το 1926 δεν είχαν δοθεί από τις ελληνικές κυβερνήσεις οι νόμιμοι τίτλοι των γαιών ου είχαν παραδοθεί στην ΕΑΠ. Ορισμένοι τίτλοι, βέβαια, μπορούσαν να παραχωρηθούν για τις πρώην τουρκικές ιδιοκτησίες και τις απαλλοτριωμένες γαίες, αλλά για τις υπόλοιπες χρειαζόταν κτηματογραφική εργασία⁵⁰. Αυτό το γεγονός δημιουργούσε προβλήματα στην ΕΑΠ όταν χρειαζόταν να αξιολογήσει χρηματικά τα αγροτεμάχια που διένεμε και να χρεώσει τους πρόσφυγες. Οι υπάλληλοί της δεν γνώριζαν την ακριβή έκταση και ποιότητα της γης. Πολλές διαμάχες ξέσπασαν μεταξύ προσφύγων ακτημόνων και ιδιοκτητών στη ύπαιθρο, όταν επρόκειτο για διανομή γαιών από πρώην τσιφλίκια, επειδή και οι χωρικοί δεν ήξεραν ποιο κομμάτι γης έπρεπε να καλλιεργήσουν. Κατά τη διάρκεια του 1924 η ΕΑΠ άρχισε τη διαδικασία της οργάνωσης μιας υπηρεσίας κτηματογραφήσεων. Πρωταρχικός της σκοπός ήταν να ορίσει τις διαστάσεις και τα όρια των αγροτικών σχηματισμών και κατά δεύτερο λόγο να καθορίσει τα όρια της κάθε ιδιοκτησίας.

Η αγροτική αποκατάσταση διευκόλυνε την Ελλάδα να συνάψει δάνειο. Οι ξένοι δανειστές έπρεπε να έχουν εγγυήσεις για την αποπληρωμή των πιστώσεων και όλοι θεωρούσαν ότι ήταν ευκολότερο να συγκεντρώσουν τα χρέη από τους αγρότες, παρά από τους αστούς πρόσφυγες. Μέχρι το 1928 δημιουργήθηκαν 2.085 αγροτικοί οικισμοί, στους οποίους εγκαταστάθηκαν 145.127 οικογένειες. Από αυτές 87.084 εγκαταστάθηκαν από την Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων σε 1.388 οικισμούς στη Μακεδονία, 41.828 σε 623 οικισμούς στη Θράκη και 4.962 σε 212 οικισμούς στην Κρήτη. Οι υπόλοιπες εγκαταστάθηκαν από την Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων ή το κράτος σε διάφορες περιοχές της χώρας. Για τον αποικισμό της Μακεδονίας δαπανήθηκε το 71,63% από το σύνολο των δαπανών για τους αγρότες πρόσφυγες. Στις βόρειες επαρχίες πρώτα αποικίστηκαν οι καπνοπαραγωγικές και οι εύφορες ή αραιοκατοικημένες περιοχές. Στην Μακεδονία, οι περισσότεροι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στην ανατολική (639 οικισμοί με 196.579 πρόσφυγες) και την κεντρική Μακεδονία (509 οικισμοί με 180.615 πρόσφυγες). Εκεί αναπλήρωσαν τα δημογραφικά κενά, τα οποία είχαν δημιουργήσει οι απώλειες των πολέμων στους ενήλικες άνδρες (το πιο σημαντικό τμήμα του ενεργού πληθυσμού) και, στη συνέχεια η αναχώρηση των μουσουλμάνων καλλιεργητών. Τώρα, με την εγκατάσταση μπορούσε να εξασφαλιστεί η συνέχεια της αγροτικής παραγωγής και η είσπραξη των προσόδων. Στη δυτική Μακεδονία καταγράφηκαν 240 αγροτικοί οικισμοί, που χωροθετήθηκαν στα εγκαταλεημένα μουσουλμανικά κτήματα αλλά και στα παραμεθόριες περιοχές. Εκτός από τους νέους, «αμιγείς» προσφυγικούς οικισμούς, δημιουργήθηκαν και άλλοι, που προσαρτήθηκαν σε προϋπάρχοντα χωριά, καθιστώντας τα «μεικτά». Επίσης, επανεποικίστησαν με πρόσφυγες οι παλαιές κοινότητες που εγκαταλείφθηκαν από τους μουσουλμάνους ή σλαβόφωνους κατοίκους τους με τις ανταλλαγές των πληθυσμών. Οι περισσότεροι από τους νέους οικισμούς εγκαταστάθηκαν στις χαμηλές πεδινές περιοχές, σε πρώην μουσουλμανικές γαίες (τσιφλίκια), που χαρακτηρίζονταν από τη χαμηλή πληθυσμιακή πυκνότητα και

⁵⁰ Δ. Ι. Λοΐζος, *Οι μεγάλες Δυνάμεις...*, ο.π., σελ.

πλήττονταν από την ελονοσία, συχνά ενδημική, που καθιστούσε τους χωρικούς ανίκανους για εργασία σε περιόδους αιχμής των αγροτικών εργασιών.

Η εγκατάσταση των προσφύγων έγινε κατά ομάδες, οι οποίες είχαν το δικαίωμα να επιλέξουν την περιοχή στην οποία επιθυμούσαν να εγκατασταθούν, από ορισμένες κατηγορίες γαιών που τους υποδείκνυαν οι υπάλληλοι της Επιτροπής. Κατά την αγροτική αποκατάσταση παραχωρήθηκε σε κάθε προσφυγική οικογένεια, γεωργικός κλήρος και κατοικία. Επιπλέον, χορηγήθηκαν σπόροι, ζώα, λιπάσματα, εργαλεία καθώς και ένα χρηματικό ποσό για τη στοιχειώδη συντήρηση της οικογένειας μέχρι την πρώτη σοδειά. Οι αγρότες πρόσφυγες χρεώθηκαν για όλες αυτές τις παροχές και όφειλαν να εξοφλήσουν τα χρέη τους σταδιακά, με τοκοχρεωλυτικές δόσεις. Για τους κλήρους που τους χορηγήθηκαν έλαβαν προσωρινούς τίτλους (παραχωρητήρια). Τους οριστικούς κλήρους θα τους έπαιρναν, όταν θα διενεργούσαν οι οριστικές διανομές, μετά την καταμέτρηση των χωραφιών και την οριοθέτηση των περιουσιών των ντόπιων ενώ τίτλους ιδιοκτησίας θα αποκτούσαν μετά την αποπληρωμή των χρεών τους.

Για τη στέγαση των αγροτών προσφύγων η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων κατασκεύασε 50.000 νέες κατοικίες και επισκεύασε, σε συνεργασία με την κυβέρνηση τα εγκαταλειμμένα σπίτια των ανταλλάξιμων. Ο συνολικός αριθμός των οικιών που διανεμήθηκαν στους αγρότες ανήλθε σε 129.934. Το 1930 η Επιτροπή επισήμανε την ανάγκη να κατασκευαστούν άλλες 12.000 οικίες για να αντιμετωπιστούν οι ανάγκες στέγασης πολλών οικογενειών. Με τις επιτάξεις και τα μέτρα που έλαβε η επαναστατική κυβέρνηση για να αντιμετωπίσει το τεράστιο προσφυγικό πρόβλημα, οι γηγενείς εξαναγκάστηκαν να ανοίξουν τα σπίτια τους, να μοιραστούν πολλές φορές το φαγητό και τη σοδειά τους με τους πρόσφυγες. Στη Μακεδονία για να εγκατασταθούν οι πρόσφυγες, επιτάχθηκαν σπίτια, αποθήκες, γήπεδα, υποζύγια, ο σπόρος και η νομή των ντόπιων κατοίκων. Σε πολλές περιπτώσεις, τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασης οι αγρότες επιβαρύνθηκαν με πρόσθετους φόρους επί της παραγωγής τους, για να αντιμετωπιστούν οι άμεσες ανάγκες της περίθαλψης και στέγασης των προσφύγων. Στις περιφέρειες Δράμας και Κομοτηνής, στις οποίες η κυβέρνηση επειγόταν να εγκαταστήσει πρόσφυγες, για να αντικαταστήσουν τους ανταλλάξιμους μουσουλμάνους καπνοκαλλιεργητές, επιβλήθηκε πρόσθετος φόρος στη δεκάτη 3% επί της αξίας του καπνού για να διευκολυνθεί η εγκατάσταση των προσφύγων. Κατά τη διανομή των κλήρων διαψεύστηκαν οι προσδοκίες των γηγενών να οικειοποιηθούν τις πρώην μουσουλμανικές γαίες.

Οι προστριβές μεταξύ γηγενών και προσφύγων αγροτών για εδάφη που διεκδικούσαν και οι δύο ομάδες ήταν συχνές και οδήγησαν ακόμα και σε αιματηρές συγκρούσεις. Οι προστριβές αυτές επέβαλαν, σε αρκετές περιπτώσεις, στην Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων την αναγκαστική μετακίνηση των προσφύγων και τη μετεγκατάστασή τους σε μη διεκδικούμενες γαίες. Είχαν όμως και μια άλλη συνέπεια. Οι γηγενείς πληθυσμοί των βόρειων επαρχιών δεν έπαψαν να θεωρούν τους πρόσφυγες ως απειλή όλο το χρονικό διάστημα του Μεσοπολέμου, παρόλο που μαζί με τους πρόσφυγες αποκαταστάθηκαν και οι γηγενείς ακτήμονες αγρότες.

7.6 Αγροτική μεταρρύθμιση και αποκατάσταση

Η ελληνική κυβέρνηση είχε αναλάβει την υποχρέωση να μεταβιβάσει στην πλήρη κυριότητα της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων τουλάχιστον 5 εκατομμύρια στρέμματα γης, για την αποκατάσταση των προσφύγων και ως εγγύηση για το προσφυγικό δάνειο. Το 1923 μόνο οι δημόσιες γαίες (500.000 στρέμματα)

μπορούσαν να εκχωρηθούν στην Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων⁵¹. Τα μουσουλμανικά τσιφλίκια που προορίζονταν για την αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων δεν είχαν περιέλθει στην κυριότητα της ελληνικής κυβέρνησης, διότι δεν είχαν αποχωρήσει ακόμη οι μουσουλμάνοι (κυρίως από τη Δυτική Μακεδονία και την Κρήτη) και το κυριότερο, δεν είχε ολοκληρωθεί η εκτίμηση της αξίας της ακίνητης μουσουλμανικής περιουσίας από τη Μεικτή Επιτροπή για την Ανταλλαγή των Πληθυσμών (ΜΕΑΠ).

Οι πρόσφυγες, που διέμεναν εξαθλιωμένοι στις πόλεις, σε υγρές και σκοτεινές αποθήκες, που συνωστίζονταν σε σταθμούς και λιμάνια ή αποδεκατίζονταν στην ύπαιθρο (όπου δεν είχαν πρόσβαση οι φιλανθρωπικές οργανώσεις) από τις αρρώστιες και την έλλειψη κουβερτών, φαρμάκων και στέγης, αποφάσισαν να παρέμβουν. Πρόσφυγες από κάθε περιοχή της Μικράς Ασίας, που ανέμεναν επί δύο χρόνια να εγκατασταθούν στη Μακεδονία και στην Κρήτη, συνέστησαν επιτροπές και διαβίβασαν με τηλεγραφήματα που έστειλαν στην κυβέρνηση και τη Μεικτή Επιτροπή, την απόφασή τους ακόμη και να ανατρέψουν την κυβέρνηση, σε περίπτωση που θα καθυστερούσε να ικανοποιήσει την υποχρέωσή της να μεταβιβάσει στην Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων 5 εκατομμύρια στρέμματα για την αποκατάστασή τους.

Το Σεπτέμβριο του 1923 στη Θεσσαλονίκη συνήλθαν τρία προσφυγικά συνέδρια, των Θρακών, των Μικρασιατών και Ποντίων της Μακεδονίας και Θράκης και απέστειλαν με ψήφισμα το αίτημά τους. Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου εξουσιοδοτήθηκε να αρχίσει τις διαπραγματεύσεις με την Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων και τη Μεικτή Επιτροπή για να επιλυθεί το ζήτημα. Μέχρι το Μάιο του 1924, ωστόσο, μόνο 252.000 που βρίσκονταν στη Μακεδονία και αποτελούσαν δημόσιες γαίες, είχαν εκχωρηθεί στην Επιτροπή. Τελικά ιδρύθηκε η Γενική Διεύθυνση Ανταλλαγής στο Υπουργείο Γεωργίας, για να ασχοληθεί με το ζήτημα και ένα μήνα αργότερα αποφασίστηκε να περιέλθουν οι ακίνητες περιουσίες των μουσουλμάνων στην ελληνική κυβέρνηση και των ορθόδοξων χριστιανών στην τουρκική κυβέρνηση, χωρίς να έχει ολοκληρωθεί η εκτίμησή τους. Η έκταση των μουσουλμανικών γαιών που μεταβιβάστηκαν σχεδόν εξ' ολοκλήρου στην Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων υπολογίστηκε στα 3,5 εκατομμύρια στρέμματα. Εξαιρέθηκαν εξαιρετικά προσοδοφόρες μουσουλμανικές περιουσίες που μεταβιβάστηκαν στην Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, για να χρησιμοποιηθούν για την αποζημίωση των προσφύγων καθώς επίσης και κτήματα στα οποία είχαν εγκατασταθεί ντόπιοι ακτήμονες καλλιεργητές, για να αποφευχθούν συγκρούσεις μεταξύ προσφύγων και ντόπιων. Τα υπόλοιπα στρέμματα εξασφαλίστηκαν με την εξαιρετικά ριζοσπαστική αγροτική μεταρρύθμιση, που διευκολύνθηκε με την απόφαση της επαναστατικής κυβέρνησης (Φεβρουάριος 1923), να επιτρέψει τις απαλλοτριώσεις, χωρίς προηγούμενη πλήρη αποζημίωση των ιδιοκτητών, αναστέλλοντας τη συνταγματική διάταξη για προστασία του θεσμού της ιδιοκτησίας, και θεσμοθετήθηκε με τον αγροτικό νόμο στις 03/10/1924.

Με τον αγροτικό νόμο του 1924, όλα τα μεγάλα αγροκτήματα στη Θεσσαλία, Μακεδονία, Θράκη και στην περιοχή της Άρτας κηρύχθηκε απαλλοτριωτέα έναντι χαμηλής αποζημίωσης. Στην κατοχή των ιδιοκτητών θα παρέμεναν μόνο 300-100 στρέμματα ελαιώνες, αμπελώνες και λιβάδια. Τα εδάφη που απελευθερώθηκαν χρησιμοποιήθηκαν για την αποκατάσταση των γηγενών ακτημόνων και

⁵¹ *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000, Ο Μεσολέμος 1922 – 1940, 7^{ος} τόμος, Τα Νέα, σελ. 108*

μικροκαλλιεργητών, ικανοποιώντας ένα κοινωνικό αίτημα που επί δεκαετίες απασχολούσε τις κυβερνήσεις ενώ στη Μακεδονία και τη Θράκη μέρος των κτημάτων μεταβιβάστηκε στην Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, μαζί με τα πρώην μουσουλμανικά και βουλγαρικά, καθώς και με μοναστηριακά κτήματα, που ενοικιάστηκαν επ' αορίστου (τα περισσότερα μετόχια του Άγιου Όρους στις περιοχές της Χαλκιδικής και των Σερρών), για την αποκατάσταση των προσφύγων. Έτσι, ενώ στην περίοδο 1920-1922 είχαν απαλλοτριωθεί μόνο 76 μεγάλα κτήματα, το 1925 ο αριθμός τους έφτασε στα 1.279 και το 1931 στα 1.623. Το 1928, από τους περίπου 700.000 αγρότες στο σύνολο της χώρας, οι 260.000 (σχεδόν 40%) πρόσφυγες και πρώην ακτήμονες ήταν νέοι ιδιοκτήτες. Ωστόσο, οι οριστικές διανομές καθυστέρησαν σε πολλές περιοχές και τελικά η μακρά πορεία μετασχηματισμού του εγγείου καθεστώτος ολοκληρώθηκε μεταπολεμικά. Από την κατάτμηση των μεγάλων αγροκτημάτων προέκυψε ένας τύπος αγροτικής εκμετάλλευσης που χαρακτηριζόταν από μικρούς διάσπαρτους κλήρους αλλά ισομερώς κατανεμημένους.

Συνέπεια της αγροτικής μεταρρύθμισης ήταν η αντικατάσταση της εκτατικής από την εντατική καλλιέργεια και η τάση για την καλλιέργεια αγροτικών προϊόντων μεγάλης εμπορευματικής αξίας, κυρίως καπνού αλλά και οπωροκηπευτικών. Η αποκατάσταση των προσφύγων και ακτημόνων συνοδεύτηκε από περιορισμούς σχετικά με την ελευθερία εκποίησης και κληρονομικής μεταβίβασης των κλήρων που απέβλεπαν στη συγκράτηση των αγροτικών πληθυσμών στην ύπαιθρο και καθιστούσαν πρακτικά αδύνατη τη συγκέντρωση της γης από λίγους μεγαλοκτηματίες. Η καλλιέργεια του κλήρου ήταν αυτοπρόσωπη και έπρεπε να είναι συνεχής για μια 25ετία στην περίπτωση των προσφύγων. Αλλά ακόμα και μετά την εξόφληση των χρεών για την απόκτηση οριστικών τίτλων, δεν μπορούσε να εκποιηθεί παρά ένα τμήμα του και αυτό μόνο σε περίπτωση που ο κλήρος θα υπερέβαινε σε έκταση τα 10 στρέμματα φυτειών ή τα 5 στρέμματα καπνοχώραφων.

Η υλοποίηση σε συντομότερο χρονικό διάστημα ενός προγράμματος υποχρεωτικής απαλλοτρίωσης των τσιφλικιών σε ευρεία κλίμακα για την αποκατάσταση των προσφύγων και ακτημόνων συνέβαλε στην ομοιογενοποίηση της εθνικής ταυτότητας του αγροτικού πληθυσμού, γιατί παρέχοντας υλική αναγνώριση στο αίτημά τους για την απόκτηση ενός «δικού τους τόπου» τους καθιστούσε κοινωνούς της εθνικής κοινότητας.

8^ο κεφάλαιο:

«Η αποκατάσταση των προσφύγων στα αστικά κέντρα»

8.1 Η στέγαση

Τα δύο ζητήματα που συνδέονται με την εγκατάσταση των προσφύγων στα αστικά κέντρα είναι η στέγαση και η απασχόληση⁵². Η αποκατάσταση των αστών προσφύγων καθυστέρησε σε σχέση με την αντίστοιχη των αγροτών. Ενώ το 1926 είχαν αποκατασταθεί σχεδόν 600.000 αγρότες πρόσφυγες, μόλις 73.000 αστοί πρόσφυγες είχαν γίνει οικονομικά ιδιοσυντήρητοι.

Το 60% των αστών προσφύγων εγκαταστάθηκαν στην Αθήνα, στον Πειραιά και στη Θεσσαλονίκη⁵³. Στις τρεις αυτές πόλεις υπήρχε δυνατότητα να στεγαστούν σε δημόσια και επιταγμένα κτίρια και πίστευαν ότι οι ευκαιρίες για εύρεση εργασίας ήταν περισσότερες. Ένας αριθμός αστών προσφύγων που έφεραν στην Ελλάδα χρήματα, νοίκιασαν ή αγόρασαν σπίτια. Στις πόλεις της Μακεδονίας, αρκετοί πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν σε κατοικίες των ανταλλαγέντων, Μουσουλμάνων και Βουλγάρων. Οι περισσότεροι όμως στεγάστηκαν σε παραπήγματα που κατασκεύασαν οι ίδιοι με πρόχειρα υλικά σε οικόπεδα που τους παραχώρησε το κράτος. Στις μεγάλες πόλεις, όπου συγκεντρώθηκε η πλειοψηφία των προσφύγων, υπήρχαν πριν από το 1922 σοβαρές ελλείψεις και προβλήματα όσον αφορά τη στέγαση των εργατικών και κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Οι κατοικίες στις αγροτικές περιοχές περιγράφονταν ως «ανήλιες, στενόχωρες, ανθυγιεινές και άθλιες τρώγλες». Στη Θεσσαλονίκη η πυρκαγιά του 1917, είχε δημιουργήσει πολλούς άστεγους, ενώ η αύξηση τους κόστους οικοδόμησης είχε οξύνει το πρόβλημα.

Η παρουσία ενός εξαιρετικά μεγάλου αριθμού φτωχών και ανέργων διατάραξε την κοινωνική και οικονομική ζωή των ντόπιων, απείλησε τη δημόσια υγεία και έθρεψε τους φόβους για αύξηση της εγκληματικότητας. Η επίλυση του ζητήματος της στέγασης των νέων κατοίκων επέβαλε την παρέμβαση των κεντρικών θεσμών και την άμεση αντιμετώπιση μιας σειράς προβλημάτων που σχετίζονταν με την επέκταση των υποδομών των αστικών κέντρων. Το Υπουργείο Πρόνοιας και στη συνέχεια και η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων υλοποίησαν το πρόγραμμα στέγασης των προσφύγων σε οργανωμένους συνοικισμούς, που έγιναν με κάποιο σχέδιο αλλά και σε συνοικισμούς που δημιουργήθηκαν σε περιοχές εκτός σχεδίου πόλης με το σύστημα της αυτοστέγασης, συνήθως αυθαίρετους. Η απόκτηση κατοικίας αντιπροσώπευε για τους ξεριζωμένους πληθυσμούς που εγκαταστάθηκαν στα αστικά κέντρα το μοναδικό περιουσιακό στοιχείο στη νέα πατρίδα. Η στέγασή τους διευκόλυνε σε σημαντικό βαθμό την προσαρμογή και ενσωμάτωσή τους στην κοινωνία υποδοχής, διότι τους παρείχε το αίσθημα της ασφάλειας και της μονιμότητας. Επιπλέον, συνέβαλε στη συγκρότηση της γειτονιάς και στη συνέχιση των πολιτισμικών αξιών στο χώρο της εγκατάστασης, γεγονός που εμπόδισε τη μετατροπή των υποβαθμισμένων προσφυγικών συνοικιών σε γκέτο.

Ο πρώτος οργανισμός που ασχολήθηκε με τη στέγαση των προσφύγων ήταν το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων (ΤΠΠ), που ιδρύθηκε τον Οκτώβριο του 1922 υπό την εποπτεία του επιχειρηματία Επαμεινώντα Χαριλάου. Εκτός από την περίθαλψη και την εξασφάλιση προσωρινού καταλύματος για τους πρόσφυγες, το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων ανέλαβε την κατασκευή μονιμότερης κατοικίας στις παρυφές των μεγάλων πόλεων αλλά και σε μικρότερα αστικά κέντρα, όπως το Βόλο, την Έδεσσα και την Ελευσίνα. Έτσι κατασκευάστηκαν στην Αθήνα, οι συνοικισμοί

⁵² Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000..., ό.π., σελ. 111

⁵³ Στο ίδιο, σελ. 112

του Βύρωνα, της Νέας Ιωνίας και της Καισαριανής και στον Πειραιά ο συνοικισμός της Κοκκινιάς, σε ακατοίκητες εκτάσεις που διέθεταν νερό και ήταν κοντά σε περιοχές των πόλεων όπου υπήρχαν εργοστάσια. Τα Ταμεία Περιθάλψεως Προσφύγων διαλύθηκαν το 1925 και το έργο του συνέχισε η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, η οποία ανέλαβε το συστηματικό σχεδιασμό και την επέκταση των υφιστάμενων προσφυγικών οικισμών με την υλοποίηση διαδοχικών προγραμμάτων στέγασης και απαραίτητων έργων υποδομής. Για τα επόμενα έξι χρόνια η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων ήταν υπεύθυνη και για την αστική εγκατάσταση των προσφύγων σε όλες τις περιοχές του ελληνικού κράτους.

Το πρόγραμμα της αστικής αποκατάστασης της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων, η οποία είχε επιλέξει να διαθέσει το μεγαλύτερο ποσοστό από το πρώτο προσφυγικό δάνειο για την αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων, άρχισε ουσιαστικά από το 1927, όταν είχε εξασφαλίσει το δεύτερο προσφυγικό δάνειο, και εστιάστηκε στην ανάπτυξη και επέκταση των προσφυγικών οικισμών που είχαν ήδη δημιουργηθεί και στην παροχή κατοικίας μέσω των Γραφείων Εποικισμού, που λειτουργούσαν στους νομούς και τις επαρχίες του κράτους. Μέχρι το 1929 είχαν χτιστεί 23.611 κατοικίες από την Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων και το Υπουργείο Πρόνοιας αλλά το 1930, χρονιά που διαλύθηκε η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, περισσότερες από 30.000 οικογένειες ζούσαν ακόμα σε τρώγλες και παράγκες. Στο διάστημα λειτουργίας της η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων κατασκεύασε 27.610 κατοικίες (που τις χαρακτηρίζει ποικιλία σχεδίων και μεγεθών) σε 118 συνοικισμούς όλης της χώρας. Μετά το 1930, την ολοκλήρωση του στεγαστικού της προγράμματος ανέλαβαν οι δημόσιες υπηρεσίες και το Υπουργείο Πρόνοιας. Τα κρατικά προγράμματα για την προσφυγική στέγαση ανεστάλησαν, εξαιτίας της έλλειψης πόρων, αλλά πιθανότερα, για να αναχαιτίσουν το ρεύμα της μετακίνησης προσφύγων από την ύπαιθρο προς τις πόλεις, που είχαν προκαλέσει τα αδιέξοδα σε απομονωμένους αγροτικούς οικισμούς, το μικροσκοπικό μέγεθος του κλήρου, η παγκόσμια οικονομική κρίση και το καπνικό ζήτημα, η καθυστέρηση των οριστικών διανομών, η εγκατάσταση προσφύγων καταγόμενων από αστικά περιβάλλοντα σε αγροτικές περιοχές. Μέχρι το 1940 είχαν λάβει οικοπέδα και δάνεια 24.800 οικογένειες. Ωστόσο, μόνο το 55% των μειονεκτούντων στεγάστηκαν στη περιοχή της Αθήνας και του Πειραιά από τα προγράμματα της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων και του κράτους. Στη δεκαετία του 1930 η αυτοστέγαση ήταν εκτός σχεδίου δόμηση που κάλυπτε τις άμεσες ανάγκες των προσφύγων. Η σταδιακή ένταξη γης στον αστικό ιστό χωρίς τη δημιουργία υποδομών και δικτύων καθιστούσε προβληματική τη διαβίωση.

Στην Αθήνα και τον Πειραιά δημιουργήθηκαν 46 προσφυγικοί συνοικισμοί (12 μεγάλοι και 34 μικρότεροι), που εγκαταστάθηκαν σε ακατοίκητες περιοχές στην περίμετρο των δύο πόλεων οι οποίες ενώθηκαν. Στον Πειραιά, η εγκατάσταση των προσφύγων κοντά σε περιοχές όπου στις αρχές του αιώνα είχαν αναπτυχθεί μεγάλες επιχειρήσεις συνέβαλε στην ανάπτυξη και επέκταση της βιομηχανικής ζώνης στο βορειοδυτικό τμήμα του λιμανιού και κατά μήκος της σιδηροδρομικής γραμμής. Μέχρι το 1930 δημιουργήθηκαν οι οικισμοί του Υμηττού και του Ταύρου και στη συνέχεια οι οικισμοί των λεωφόρων Αλεξάνδρας και Συγγρού, της Νίκαιας, της Δραπετσώνας του Ελληνικού, του Ερυθρού Σταυρού, της Στέγης Πατρίδος και οι οικισμοί Δουργουτίου, Αγίου Ιωάννη Ρέντη και Αγίων Αναργύρων Πειραιά. Με το σύστημα της αυτοστέγασης δημιουργήθηκαν οι οικισμοί της Νέας Σμύρνης και της Καλλιπόλης, της Νέας Φιλαδέλφειας και της Νέας Ερυθραίας. Στις πόλεις του βορειοελλαδίτικου χώρου χρησιμοποιήθηκαν τα ανταλλάξιμα (μουσουλμάνων και Βουργάρων) για τη συγκρότηση των νέων συνοικισμών και παραχωρήθηκε γη στις

παρυφές της πόλης, η οποία είχε προηγουμένως αγροτική χρήση (βοσκοτόπια, λόφοι) ή εξουσιαζόταν από το Δημόσιο (πρώην στρατιωτικές εγκαταστάσεις). Πόλεις που είχαν καταστραφεί και χάσει με τις ανταλλαγές τον πληθυσμό τους, όπως το Κιλκίς, εποίκιστηκαν με πρόσφυγες. Στη Θεσσαλονίκη, μεταξύ 1923 και 1934, ιδρύθηκαν περίπου 50 συνοικισμοί από οικοδομικούς συνεταιρισμούς αλλά και με αυθαίρετο τρόπο σε αρκετή απόσταση από τις κατοικημένες συνοικίες σε ακτίνα 16 χιλιομέτρων γύρω από την πόλη.

Η πολιτική που υιοθετήθηκε από τους φορείς που ανέλαβαν την αστική εγκατάσταση (Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, Υπουργείο Υγιεινής και Πρόνοιας, Υπουργείο Δημοσίων Έργων), διέπταν από την αρχή ότι πρώτα θα ενισχύονταν οικονομικά (με δάνεια, παροχές) οι πιο εύποροι από τους πρόσφυγες, για να αποκτήσουν ακίνητα σε δημοπρασίες ή για να κτίσουν κατοικίες σε κεντρικές αστικές περιοχές. Η πλειοψηφούσα ομάδα των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στα αστικά κέντρα ήταν, ωστόσο, αυτοί που δεν διέθεταν κανένα περιουσιακό στοιχείο, εφόσον η σύμβαση για την ανταλλαγή των πληθυσμών δεν επέτρεπε να μεταφέρουν την ακίνητη περιουσία τους. Εξάλλου, οι περισσότεροι είχαν φύγει σε συνθήκες πανικού. Οι πρόσφυγες της δεύτερης ομάδας στεγάστηκαν, στην καλύτερη περίπτωση, από τις κρατικές υπηρεσίες στους προσφυγικούς συνοικισμούς. Η πολιτική να χορηγούνται δάνεια σε πρόσωπα φερέγγυα είχε ως αποτέλεσμα τη μεταφορά της κοινωνικής διαστρωμάτωσης των προσφύγων από τις παλιές πατρίδες στις νέες. Οι πρόσφυγες επέλεξαν τον τόπο της κατοικίας τους ανάλογα με την κοινωνική τους θέση. Στη Θεσσαλονίκη, οι μεγαλοαστικές οικογένειες εγκαταστάθηκαν στη συνοικία των Εξοχών και τις ανατολικές συνοικίες, οι αστικές ομάδες στο κέντρο της πόλης. Στους προσφυγικούς συνοικισμούς, στην Καλαμαριά, την Τούμπα και στους συνοικισμούς της δυτικής Θεσσαλονίκης, κατοίκησαν τα φτωχότερα στρώματα και από τους αστούς ένα μικρό ποσοστό, αυτοί που δεν είχαν άλλη επιλογή.

Το 1927 το 71% των προσφύγων είχαν εγκατασταθεί σε συνοικισμούς στα μεγάλα αστικά κέντρα και το 29% σε ιδιωτικές κατοικίες. Στην Αθήνα και τον Πειραιά μόνο το 37% ζούσαν σε κατοικίες που είχαν αγοράσει, ατομική ή συλλογικά, μέσω συνεταιρισμών. Οι πιο εύποροι πρόσφυγες είχαν εγκατασταθεί στη Νέα Σμύρνη και στην Καλλιόπη σε 15.000 οικόπεδα, που τους παραχώρησε το Υπουργείο Πρόνοιας. Οι υπόλοιποι διαβίωναν σε αυτοσχέδιους συνοικισμούς από κατοικίες, χαμόσπιτα και τρώγλες. Το μοντέλο που υιοθετήθηκε για την ίδρυση των προσφυγικών συνοικισμών οδήγησε σε σαφή κοινωνικό διαχωρισμό στο χώρο για πρώτη φορά και διαμόρφωσε μια νέα κοινωνική γεωγραφία της πρωτεύουσας. Μέχρι τη δεκαετία του 1950 υπήρχαν σημαντικές ελλείψεις κατοικίας σε πολλούς προσφυγικούς οικισμούς (περίπου 20.000 προσφυγικές οικογένειες εξακολουθούσαν να μένουν σε παραπήγματα) ενώ η έλλειψη υποδομής (αποχετευτικών και υδρευτικών δικτύων) και ο συνωστισμός περιόριζε σε ασφυκτικό βαθμό τον ελάχιστο ζωτικό χώρο που είχε αρχικά δοθεί στην κάθε οικογένεια.

Η αδυναμία και η αδιαφορία των διαφόρων κυβερνήσεων να λύσουν το πρόβλημα της στέγασης στις υποβαθμισμένες προσφυγικές συνοικίες ανήγαγε το στεγαστικό και πολιτικό ζήτημα. Το κράτος δεν ανέλαβε την οργανωμένη παραγωγή εργατικής κατοικίας στο Μεσοπόλεμο. Τη δεκαετία του 1930 χρησιμοποιήθηκε για τη στέγαση των λαϊκών στρωμάτων η αυθαίρετη δόμηση και η αυτοστέγαση από πρόσφυγες αλλά και ντόπιους εργάτες, με την ανοχή του κράτους, που σταδιακά νομιμοποιούσε, εντάσσοντας στον αστικό ιστό, την εκτός σχεδίου «αγροτική γη», μ που είχε περιέλθει σε όσους δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στις υψηλές τιμές γαιοπροσόδου. Η αποκατάσταση των προσφύγων στις πόλεις μεταμόρφωσε το αστικό τοπίο και είχε

ποικίλες επιπτώσεις στην κοινωνική και οικονομική οργάνωσή τους. Ωστόσο, όπως συνέβη και στην περίπτωση της αγροτικής μεταρρύθμισης, δεν αντέστρεψε τις τάσεις που υπήρχαν στην ελληνική κοινωνία αλλά τις ενίσχυσε. Η μικροϊδιοκτησία ήταν πολιτική επιλογή των ιθνουσών τάξεων και απαραίτητη για την αστική ανάπτυξη, για την μετανάστευση και εγκατάσταση στις πόλεις ολόκληρων οικογενειών από τον αγροτικό χώρο, που πριν από το 1922 τροφοδοτούσε συνήθως με μέλη των αγροτικών νοικοκυριών τον αστικό χώρο.

8.2 Αστική συγκέντρωση και χωρικοί μετασχηματισμοί

Η εγκατάσταση των αστών προσφύγων είχε ως συνέπεια τη δημογραφική ενίσχυση των μεγάλων αστικών κέντρων και την αύξηση των ρυθμών αστικοποίησης των βόρειων επαρχιών και του νησιώτικου χώρου, όπου κατευθύνθηκε η μεγάλη μάζα των νεοαφιχθέντων. Σύμφωνα με την απογραφή του 1920 ο πληθυσμός της ελληνικής επικράτειας ήταν 5.016.889 κάτοικοι, εκ των οποίων περίπου το 23% ήταν εγκατεστημένοι σε 30 πόλεις άνω των 10.000 κατοίκων. Με εξαίρεση τα τρία μεγάλα αστικά κέντρα, την Αθήνα, τον Πειραιά και τη Θεσσαλονίκη, και την Πάτρα να ακολουθεί (με πληθυσμό 50.000 κατοίκους), όλες οι πόλεις ήταν μικρές με πληθυσμό κάτω των 15.000 κατοίκων⁵⁴. Το 1928 ο συνολικός πληθυσμός της χώρας (6.204.000) είχε αυξηθεί κατά 23,68% και ο αστικός πληθυσμός είχε σχεδόν διπλασιαστεί. Η Αθήνα, ο Πειραιάς και η Θεσσαλονίκη, που δέχτηκαν μεταξύ 100.000 και 130.000 προσφύγων, συγκέντρωσαν πάνω από το μισό αστικό πληθυσμό στο σύνολο της χώρας και το 17% του συνολικού πληθυσμού. Συγχρόνως αυξήθηκε ο πληθυσμός και των υπόλοιπων αστικών κέντρων. Στο σύνολο της επικράτειας 45 πόλεις είχαν πλέον πληθυσμό άνω των 10.000 κατοίκων. Εκτός από την Πάτρα, που είχε πάνω από 50.000 κατοίκους, οι πόλεις που αύξησαν τον πληθυσμό τους ήταν ο Βόλος και οι πόλεις των Νέων Χωρών, όπου εγκαταστάθηκαν οι πρόσφυγες.

Σε πέντε πόλεις της κεντρικής και ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης, που ήταν κέντρα της συγκέντρωσης, επεξεργασίας και εμπορίας του καπνού, εγκαταστάθηκαν μεταξύ 30.000 και 100.000 προσφύγων όπως αναφέρονται στον πίνακα 2 που ακολουθεί:

Πίνακας 2: «Πόλεις Μακεδονίας που εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες και πληθυσμός μόνιμων κατοίκων»

Περιοχή	Μόνιμοι Κάτοικοι	Πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν
Καβάλα	23.000	29.000
Δράμα	17.000	22.000
Σέρρες	15.000	15.000
Ξάνθη	16.000	15.000
Κομοτηνή	21.000	11.000

Πηγή: Ίδια έρευνα. Δεδομένα προερχόμενα από το «Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000, Ο Μεσοπόλεμος 1922 – 1940», 7^{ος} τόμος, Τα Νέα

Άλλες τρεις πόλεις στις οποίες εγκαταστάθηκε μεγάλος αριθμός προσφύγων ήταν η Αλεξανδρούπολη και στην Κρήτη, το Ηράκλειο και τα Χανιά. Το Κιλκίς, που στο

⁵⁴ Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000..., ό.π., σελ. 114

τέλος των Βαλκανικών Πολέμων (1913) κήκε και έχασε το σύνολο του πληθυσμού του (5.700 κάτοικοι το 1905), εποίκιστηκε σχεδόν αποκλειστικά με πρόσφυγες και το 1928 αριθμούσε 6.800 κατοίκους. Όπως απαιτούσε η νέα εθνική πραγματικότητα, δημιουργήθηκε ένας ενιαίος αστικός χώρος, που αντικαθιστούσε τον πολυδιασπασμένο χώρο των διαφόρων θρησκευτικών ή εθνικών ομάδων και απάλειψε τις ιστορικά διαμορφωμένες ιδιοτυπίες των κοινοτήτων. Ο νέος σχεδιασμός απέβλεπε στην ομογενοποίηση και διάνοιξη του αστικού χώρου και ενσωμάτωνε την έννοια της δημόσιας ωφέλειας. Στα σχέδια της περιόδου 1912-1922 τα οικοδομικά τετράγωνα είχαν κανονικά και γεωμετρικά σχήματα, χαράσσονταν άνετες λεωφόροι, πλατείες, τόποι αναψυχής και άλση και ορίζονταν χώροι στο κέντρο και τις γειτονιές για τα δημόσια κτίρια και δημόσιες λειτουργίες.

Η πλημμυρίδα των προσφύγων επέβαλε άμεσες σχεδιαστικές αναπροσαρμογές. Το συνολικό πρόγραμμα σχεδιασμού των προσφυγικών οικισμών μετά το 1922 δεν έλαβε υπόψη του τον προωθημένο για τα δεδομένα της εποχής και της χώρας σχεδιασμό των πόλεων της προηγούμενης δεκαετίας. Οι νομοθετικές ρυθμίσεις της περιόδου 1927-1934, στην προσπάθεια να δοθεί άμεση λύση στο στεγαστικό πρόβλημα, σύντομα απήλλαξαν την προσφυγική κατοικία από όλες τις υποχρεώσεις απέναντι στην πολεοδομική και στεγαστική νομοθεσία (το νομοθετικό διάταγμα «περί σχεδίων πόλεων, κωμών και συνοικισμών του κράτους» του 1923). Οι φορείς της αστικής εγκατάστασης έδρασαν αυτόνομα και ασυντόνιστα με συνέπεια μια απλούστατη πολεοδομική οργάνωση. Η χωροθέτηση των προσφυγικών οικισμών και η απόστασή τους από τον αρχικό πυρήνα της πόλης δημιούργησε προβλήματα ασυνέχειας και προσαρμογής των νέων οικισμών προς τον υπάρχοντα αστικό ιστό και προσέδωσε στη νεοελληνική πόλη το χαρακτήρα προσφυγούπολης, που διατηρήθηκε και τις επόμενες δεκαετίες και επιβίωσε μέχρι σήμερα.

8.3 Παραγωγική αποκατάσταση των προσφύγων στην Αθήνα

Στην Αθήνα η παραγωγική αποκατάσταση των προσφύγων σήμαινε εξεύρεση εργασίας κατάλληλης της ειδικότητάς τους. Η ΕΑΠ σε συνεννόηση με το ελληνικό κράτος προσπάθησε να εκμεταλλευτεί τις ιδιαίτερες δυνατότητες του προσφυγικού εργατικού δυναμικού. Η κυριότερη απ' αυτές ήταν η ταπητουργία για την οποία ήταν φημισμένοι οι τεχνίτες που ζούσαν στη Σπάρτη της Μικράς Ασίας, το Ουσάκ και τη Σμύρνη. Η ΕΑΠ έλπιζε το 1924 ότι θα βοηθούσε στη δημιουργία εργαστηρίων ταπητουργίας στην Κοκκινιά που θα απασχολούσαν αρχικά 300 και αργότερα 1.000 πρόσφυγες. Είχε προβλεφθεί η παροχή δανείων σε μικρές συνεταιριστικές εταιρείες που θα απασχολούσαν με την ταπητουργία και θα υπήρχε σκέψη με την πρώτη εγκατάσταση στη Νέα Ιωνία, η οποία θα έδινε δουλειά σε 25 οικογένειες⁵⁵. Η προσπάθεια αυτή απέφερε καρπούς μέσα σε λίγα χρόνια. Μετά από έρευνα διαπιστώθηκε ότι στις 15 Οκτωβρίου 1929 υπήρχαν 154 βιοτεχνίες ταπήτων σε όλη την ελληνική επικράτεια, με δύναμη από 10 έως 200 τεχνίτες ή τεχνίτριες και συνολικά 7.250 απασχολούμενους, οι περισσότεροι πρόσφυγες. Το ελληνικό κράτος ανταποκρίθηκε στην πρόσκληση για μια εξαγωγική βιοτεχνία ταπήτων ανατολής όταν το ίδιο έτος δημιούργησε τον Ελληνικό Ταπητουργικό Οργανισμό. Ήταν όμως πολύ αργά γιατί μεγαλύτερη αγορά ταπήτων, που ήταν Η.Π.Α., είχε κλείσει λόγω της

⁵⁵ Δ. Ι. Λοϊζος, *Οι μεγάλες Δυνάμεις, Η Μικρασιατική Καταστροφή και η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, Αθήνα, (χ.ε.) 1994, σελ. 53

οικονομικής κρίσης που μάστιζε τη χώρα αυτή. Έτσι έσβησε το όνειρο μιας ελληνικής εξαγωγικής ταπητουργίας στο Μεσοπόλεμο.

Η ΕΑΠ, τόνιζε ότι τα χρηματικά ποσά που είχε στη διάθεσή της ήταν μικρά και αποσκοπούσαν στην εγκατάσταση των προσφύγων την ελληνική ύπαιθρο, κυρίως στη βόρεια Ελλάδα. Προσπαθούσε να αποφύγει την ανάμειξή της σε ευρύτερης κλίμακας παραγωγικές εγκαταστάσεις στις πόλεις, γιατί αυτόματα θα αντιμετώπιζε το πρόβλημα εξεύρεσης εργασίας για τους αστούς πρόσφυγες, πράγμα που είχε ως προϋπόθεση μια βιομηχανική υποδομή που η Ελλάδα στερούταν. Έτσι οι πρόσφυγες στις πόλεις ουσιαστικά αφέθηκαν στην τύχη τους και ίσως τελικά συνέβαλαν στην οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας με τις δικές τους δυνάμεις. Στα μέσα του 1924 η Επιτροπή επέβλεψε την κατασκευή των τελευταίων 106 δωματίων στην Ελευσίνα. Ο συνολικός αριθμός των δωματίων στην περιοχή έφτασε τα 825 και έτσι ολοκληρώθηκε το σχέδιο για την Ελευσίνα γιατί δεν μπορούσαν να απορροφηθούν από πλευρά εργασίας περισσότερα άτομα. Επίσης, η ΕΑΠ σύναψε συμβόλαια για άλλα 3.624 δωμάτια στις τέσσερις προσφυγικές κατοικίες της Αθήνας, τα οποία θα ήταν κατά 80% σε δίπατα σπίτια, τα περισσότερα από πέτρα ή τούβλα και μόνο 400 από πλίνθους. Τα διώροφα σπίτια έλυναν το πρόβλημα διαθέσιμης γης και η ευρεία χρήση της πέτρας και των ψημένων τούβλων θα έδιναν την εντύπωση μόνιμης εγκατάστασης σε αντίθεση με τα πλίνθινα ή ξύλινα σπίτια που είχαν χρησιμοποιηθεί σε άλλες περιπτώσεις. Τα οικήματα αποτελούνταν από ένα υπνοδωμάτιο, ένα σαλόνι, κουζίνα και ξεχωριστή τουαλέτα. Ο αρχικός σκοπός ήταν να κατοικηθούν από μία οικογένεια αλλά όπως και στην πλειονότητα των περιπτώσεων, στο ίδιο σπίτι ζούσαν δύο οικογένειες, μία σε κάθε δωμάτιο. Η ΕΑΠ παρότι χρησιμοποίησε το σύστημα ενοικιάσεως, για ανθρωπιστικούς λόγους, επέτρεπε σε πρόσφυγες που βρίσκονταν πρόχειρα σε δημόσια κτίρια ή στο λιμάνι του Πειραιά να κατοικήσουν στα έτοιμα δωμάτια. Αναμενόταν όμως ότι στο τέλος θα πλήρωναν τη διαμονή τους με κάποιο τρόπο.

Η Επιτροπή αντιλήφθηκε ότι η αστική αποκατάσταση δεν ήταν δυνατό να ολοκληρωθεί σε σύντομο χρονικό διάστημα με πενιχρά μέσα και χωρίς υποδομή. Έτσι το 1925 συμφώνησε με την ελληνική κυβέρνηση να σταματήσει τις αστικές εγκαταστάσεις στην περιοχή Αθήνας και Πειραιά και να αφοσιωθεί στο έργο της στην ύπαιθρο. Άλλωστε είχε αρχίσει να γίνεται φανερό ότι μερικοί πρόσφυγες που ήταν αγρότες, ζούσαν τώρα στις πόλεις και το αντίστροφο, πράγμα που δυσκόλευε το έργο της αποκατάστασής τους. Βέβαια, η συμφωνία υποχρέωνε την ΕΑΠ να αναλάβει συμπληρωματικά έργα στις προσφυγούπολεις της Αθήνας. Την περίοδο αυτή η Επιτροπή αναλαμβάνει να χτίσει δύο σχολεία: ένα στον Βύρωνα και ένα στη Νέα Ιωνία. Ένα τρίτο χτίστηκε στην Κοκκινιά το 1927. Στη Νέα Ιωνία θεμελιώθηκε επίσης την ίδια περίοδο νοσοκομείο εκατό κλινών καθώς και ιατρείο. Άλλο ιατρείο που παραδόθηκε στον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό χτίστηκε στον Βύρωνα. Επίσης, κατασκευάστηκε οδός που συνέδεε την Κοκκινιά με τον Πειραιά.

Η πρώτη καταγραφή των προσφύγων που διαμένουν σε οικισμούς της ΕΑΠ στην περιοχή της Αθήνας, αποκαλύπτει ότι το 1925 έμεναν 10.273 άτομα στον Βύρωνα, 11.002 στην Καισαριανή, 14.749 στη Νέα Ιωνία και 23.590 στην Κοκκινιά. Τα αποτελέσματα της καταγραφής δείχνουν ότι η Αθήνα έχει αποκτήσει νέες μεγάλες συνοικίες στις παρυφές της πόλης και ότι ο πληθυσμός έχει αυξηθεί τουλάχιστον κατά 20%.

8.4 Η επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων στα αστικά κέντρα

Η επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων στα αστικά κέντρα ήταν ένα ζήτημα πιο σύνθετο από τη στέγασή τους. Τις μεγαλύτερες δυσχέρειες για την ομαλή ενσωμάτωση, όσων εγκαταστάθηκαν στα αστικά κέντρα, δημιουργούσε το γεγονός ότι η πλειοψηφία τους στερούνταν από κάθε παραγωγικό μέσο. Για την Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, όσον αφορά τους αστούς, υπήρχαν δύο επιλογές: Η πρώτη ήταν να μετατρέψει όσους ήταν δυνατό σε γεωργούς και να τους εγκαταστήσει στην ύπαιθρο. Πράγματι, κατά την περίοδο της εγκατάστασης, έγιναν και τοποθετήσεις προσφύγων από αστικά κέντρα σε αρκετούς αγροτικούς συνοικισμούς. Ωστόσο, η παραμονή τους στην ύπαιθρο, ήταν στις περισσότερες περιπτώσεις σύντομη. Δεν ήταν παραγωγικοί αγρότες, γιατί δεν ήταν εξοικειωμένοι με τις βαριές αγροτικές εργασίες και δεν μπόρεσαν να συνηθίσουν την αργόσυρτη και ανιαρή ζωή της υπαίθρου. Οι πιο πολλοί στην πρώτη ευκαιρία εγκατέλειψαν τη γη που τους είχε παραχωρηθεί και μετακινήθηκαν προς τις πόλεις. Η άλλη επιλογή ήταν να ενισχύσει τους πρόσφυγες με δάνεια να ασκήσουν επαγγέλματα τα οποία διέθεταν εμπειρία και δεξιότητες⁵⁶. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων (1926), που στηρίζονται σε δηλώσεις ομάδων των «αστών» προσφύγων, το 65% ήταν έμποροι, μικροβιοτέχνες και τεχνίτες και το 35% ανειδίκευτοι εργάτες. Η εικόνα που προκύπτει από την παραπάνω πηγή, είναι ενδεικτική της κοινωνικής τους ταυτότητας και της επαγγελματικής τους ιδιότητας όπως την αντιλαμβάνονται οι ίδιοι οι πρόσφυγες και όχι της πραγματικής απασχόλησής τους στην κοινωνία υποδοχής.

Το 1926 που συνοδεύεται η πληροφορία της Κοινωνίας των Εθνών, κάτι τέτοιο θα ήταν αδύνατο, γιατί τα πρώτα χρόνια οι πρόσφυγες, κυρίως αυτοί που προέρχονταν από αστικές ή περιαστικές περιοχές, μετακινούνταν από τόπο σε τόπο, δεν είχαν σταθερή απασχόληση και άλλαζαν επαγγέλματα. Ωστόσο, το ελάγγελμα που δηλώνουν οι πρόσφυγες, παρόλο που δεν ανταποκρίνεται στις δυνατότητες απασχόλησης και, πιθανότατα, ούτε στην τελική τους κατάληξη στην παραγωγή, υποδηλώνει τον τρόπο με τον οποίο προφανώς θα επιδίωκαν να ενσωματωθούν στην ελληνική κοινωνία. Αυτό ήταν συνάρτηση των υποδοχών της οικονομίας στο χώρο εγκατάστασης και της κρατικής πολιτικής για την επίλυση του κοινωνικού προβλήματος που δημιουργήθηκε από την εισροή στην αγορά εργασίας των προσφύγων αλλά και των αποστράτων (200.000 άτομα), καθώς επίσης και των εσωτερικών μεταναστών, που είχαν στερηθεί τη διέξοδο της υπερπόντιας μετανάστευσης μετά τους περιορισμούς που επέβαλαν οι ΗΠΑ το 1921. Οι τεχνίτες, μικρέμποροι και μικροκαταστηματάρχες ήταν ήδη πολυάριθμοι και πριν την πλημμυρίδα των προσφύγων. Η επιτυχής οικονομική ενσωμάτωση των μικρασιατικών οικογενειών παρεμποδίστηκε και από το γεγονός ότι λόγω των πολέμων, οι άνδρες στην παραγωγική ηλικία ήταν πολύ λιγότεροι από τις γυναίκες. Στα αστικά κέντρα το ποσοστό των γυναικών στον ενεργό πληθυσμό ήταν 60,5% έως και 62%, ενώ ανάμεσα στους άνδρες υπήρχαν και αρκετού ανάπηροι. Παρά το γεγονός ότι στην περίοδο 1922-1927 επιταχύνθηκαν οι ρυθμοί ανάπτυξης στον τομέα μεταποίησης, λόγω της αύξησης της ζήτησης καταναλωτικών ειδών πρώτης ανάγκης, της υποτίμησης του νομίσματος, του υψηλού πληθωρισμού και των προστατευτικών μέτρων, οι νέες θέσεις εργασίας που δημιουργήθηκαν δεν ήταν δυνατό να

⁵⁶ *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000, Ο Μεσοπόλεμος 1922 – 1940, 7^{ος} τόμος, Τα Νέα, σελ. 115*

απορροφήσουν την υπερπροσφορά προσφυγικής εργασίας. Η πίεση ήταν ισχυρή σε όλους τους επαγγελματικούς χώρους. Η ανεργία αυξήθηκε και παρουσίαζε εποχιακές εξάρσεις. Η εύρεση εργασίας, και ακόμη περισσότερο η εξάσκηση του επαγγέλματος που ασκούσαν οι πρόσφυγες στον τόπο καταγωγής, ήταν πολύ δύσκολη. Πρόσφυγες ανεξαρτήτου φύλου και καταγωγής για να επιβιώσουν, ήταν πρόθυμοι να κάνουν «οποιαδήποτε δουλειά έναντι οποιασδήποτε αμοιβής».

Όπως προκύπτει από τις στατιστικές των ετών 1920 και 1928/1930, η συγκέντρωση των προσφύγων και των εσωτερικών μεταναστών στα αστικά κέντρα δεν συντέλεσε σε ανάλογη αύξηση της βιομηχανικής απασχόλησης. Κατά την αποκατάσταση ακολούθησε μια σαφής πολιτική αποφυγής δημιουργίας ενός πολυπληθούς προλεταριάτου. Η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, ως παραγγελιοδότης υλικών για τη στέγαση των προσφύγων, ώθησε σε άνοδο τον οικοδομικό τομέα στις πόλεις και διευκόλυνε την απασχόληση των προσφύγων σε αυτό τον κλάδο. Επίσης, για να περιορίσει την ανεργία, ενίσχυσε οικονομικά της ίδρυση εργοστασίων και βιοτεχνιών ταπητουργίας και κεραμοποιίας, όπου εργάστηκε ένας μεγάλος αριθμός προσφύγων που ήταν έμπειροι και κατείχαν τεχνικές άγνωστες στους γηγενείς εργάτες. Τα κίνητρά της ήταν ωστόσο κοινωνικά και όχι αναπτυξιακά. Η κυβέρνηση Βενιζέλου προσπάθησε να αντιμετωπίσει το πρόβλημα της ανεργίας με την εκτέλεση των μεγάλων παραγωγικών έργων.

Από τους 650.000 πρόσφυγες που συγκεντρώθηκαν στις πόλεις, οι 372.000 επέλεξαν ως χώρο εγκατάστασης τις περιοχές της Αθήνας και του Πειραιά, με ποσοστό «αστικής αποκατάστασης» 92,27%. Σύμφωνα με τις στατιστικές, 208.881 πρόσφυγες και των δύο φύλων απασχολήθηκαν στο δευτερογενή και τριτογενή τομέα. Συνολικά ο αριθμός των εργαζόμενων στη βιομηχανία προσφύγων υπολογίστηκε σε 114.512 άτομα, εκ των οποίων το 68,5% ήταν άνδρες και το 31,5% γυναίκες. Από τους άνδρες πρόσφυγες το 49,45% απορροφήθηκε από τη βιομηχανία, ενώ το 23,41% στράφηκε στο εμπόριο. Οι γυναίκες στην πλειονότητά τους βρήκαν απασχόληση στη βιομηχανία, ποσοστό 71,73%, ενώ πολλές εργάστηκαν ως καθαρίστριες, πλύστρες ή υπηρέτριες, ποσοστό 15,52%. Μεγάλος αριθμός προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στις πόλεις των καπνοπαραγωγικών επαρχιών (Καβάλα, Δράμα, Σέρρες, Θεσσαλονίκη, Βόλο, Αγρίνιο) απασχολήθηκαν ως καπνεργάτες και εξελίχθηκαν στα πιο μαχητικά στοιχεία της εργατικής τάξης.

Η πολιτική των κυβερνήσεων της δεκαετίας 1922-1932 και της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων, με την οικονομική υποστήριξη που παρέσχε στους πρόσφυγες, μέσω των δανείων της Εθνικής Τράπεζας (ΕΤΕ), προσπάθησε να αποτρέψει την προλεταριοποίησή τους και συνέβαλε στην ανάπτυξη μικροεπιχειρήσεων και στη δημιουργία ανεξάρτητων και μικροεπαγγελματιών. Το ποσοστό των μεγάλων και μεσαίων επιχειρήσεων μειώθηκε προς όφελος των μικρών βιομηχανικών μονάδων και της ανεξάρτητης εργασίας. Η εμπορική δραστηριότητα γνώρισε επίσης μεγάλη άνθιση με την άφιξη των προσφύγων. Με την πολιτική αυτή η ανεργία διατηρήθηκε σε χαμηλότερο επίπεδο από το προσδοκώμενο λόγω του δημογραφικού προβλήματος, τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασης. Μετά το 1925 η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος αύξησε τα επιτόκιά της κατά 30% και κυρίως μετά το 1927, η πολιτική της έγινε ακόμη αυστηρότερη, για να περιοριστεί η περαιτέρω ανάπτυξη των μικροεπιχειρήσεων. Η κάμψη του πληθωρισμού μετά το 1927 και η διεθνής οικονομική ύφεση που ακολούθησε έπληξε κυρίως την κατηγορία των μικροεπιχειρηματιών και πλανόδιων μικροπωλητών.

Οι πρόσφυγες συνέβαλαν στην αναζωπύρωση της οικονομικής δραστηριότητας που σημειώθηκε μετά το 1923. Η κινητή περιουσία που μετέφεραν στην Ελλάδα, σύμφωνα με μια εκτίμηση, ήταν αξίας 25.000.000 λιρών. Συγχρόνως λειτούργησαν

ως νέος παράγοντας ζήτησης για τη βιομηχανία ειδών διατροφής. Οι πρόσφυγες δεν απασχολήθηκαν όλοι στη βιομηχανική παραγωγή, πύκνωσαν όμως τον παράγοντα εφεδρικό στρατό εργασίας και η διαθεσιμότητά τους και ετοιμότητά τους να εργαστούν εποχικά, όταν οι ανάγκες της επιβίωσης το επέβαλαν, επιδείνωσαν τις συνθήκες στην αγορά εργασίας και διατήρησαν τα ημερομίσθια στάσιμα με πτωτική τάση για περισσότερο από μία δεκαετία ενώ οι τιμές αυξήθηκαν. Ειδικά η ταπητουργία γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη κατά τη δεκαετία του 1920 χάρη στη φθηνή εργασία των γυναικών προσφύγων. Η εκβιομηχάνιση της χώρας προχώρησε μετά το 1927. Η κλωστοϋφαντουργία, όπου επίσης απασχολήθηκε μεγάλος αριθμός προσφύγων, εδραίωσε τη θέση της το 1927 ως πρώτος βιομηχανικός κλάδος υποσκελίζοντας οριστικά τα είδη διατροφής και συγκεντρώνοντας το 23,7% της συνολικής αξίας της βιομηχανικής παραγωγής. Το φθινό εργατικό κόστος, οι αυξημένες τιμές και οι προστατευτικοί δασμοί βοήθησαν ώστε να αυξηθεί η αξία της βιομηχανικής παραγωγής κατά 84,34% μεταξύ 1924-1929.

8.5 Επαγγέλματα που ασκούσαν οι πρόσφυγες στις περιοχές Αθήνας - Πειραιά

Ο συνοικισμός βρισκόταν σε άγονη περσιώχη και γι' αυτό δεν υπήρχε καλλιεργήσιμη γη και οι κάτοικοι στράφηκαν στα εργοστάσια, στις βιοτεχνίες, σε ιδιωτικές εργασίες. Τα τρία τέταρτα των κατοίκων ήταν εργάτες, τεχνίτες, οικοδόμοι, ξυλουργοί, υπάλληλοι και, περίπου, 20.000 εργάζονταν εκτός της πόλης και γι' αυτό προσπαθούσαν για τακτικότερη συγκοινωνία αλλά και για επέκταση των γραμμών. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο οικονομικής απορίας των προσφύγων και επειδή, οι γυναίκες και τα παιδιά αποτελούσαν την πλειοψηφία (αφού οι άντρες είχαν φονευτεί ή είχαν αιχμαλωτιστεί ή είχαν εξαφανιστεί), ξεκίνησε να εισχωρεί η γυναίκα στην αγορά εργασίας⁵⁷. Αναγκαζόταν να εργαστεί επειδή έπρεπε να θρέψει τα προστατευόμενα ανήλικα μέλη της οικογένειάς της. Η χειραφέτησή της είναι πλέον γεγονός. Εργάζεται ως εργάτρια, ως παραδουλεύτρα, ως υπάλληλος, ως δαχτυλογράφος. Στη Νέα Κοκκινιά λειτουργούσαν δώδεκα ταπητουργία με 500 εργάτες, ασβεστοουργεία, βαμβακουργεία, πλινθοποιεία «ΔΗΛΑΒΕΡΗ», χρωματοουργεία «ΒΙΒΕΧΡΩΜ», εργοστάσια και καταστήματα υποδημάτων, επιπλοποιεία, εργαστήρια πλεκτών υφασμάτων, υφαντουργεία (ξεκίνησαν με ξύλινους αργαλειούς), ζαχαροπλαστεία, ποτοποιεία, οινοποιεία, υαλουργεία «ΓΙΟΥΛΑ», καμίνια που κατασκεύαζαν πήλινα είδη για οικιακή χρήση, γλάστρες κ.λ.π., κουφετοποιεία, πλεκτήρια, αρτοποιεία, υφάσματα. Η πόλη διέθετε καταστήματα όλων των ειδών: εμποροραφεία, πηλοποιεία, κουρεία, κομμωτήρια, είδη κιγκαλερίας, οινοζυθοπωλεία, μαγειρεία, παντοπωλεία, κρεοπωλεία, λευκών ειδών, εστιατόρια, ταβέρνες. Ακόμα υπήρχαν πλανόδιοι πωλητές ειδών τροφίμων και ένδυσης, ψαραγορά όπως επίσης και λαϊκές αγορές.

Εκτός από τα παραπάνω επαγγέλματα υπήρχαν ακόμη και άλλα, πολλά από τα οποία έχουν σήμερα εκλείψει ή δεν εκτελούνται με τον ίδιο τρόπο. Παρακάτω αναφέρονται μερικά από αυτά: Οι εφαιλωματοποιοί, (οι παπλωματάδες), οι οποίοι κατασκεύαζαν παπλώματα. Με τα ειδικά ξύλινα εργαλεία τίναζαν το βαμβάκι και γέμιζαν με αυτό τα παπλώματα. Τα υφάσματά τους ήταν πολυτελή ή απλά. Μπορεί να χρησιμοποιούσαν ατσάλι, μεταξωτό, σατέν, πολύχρωμο, λουλουδάτο ή μονόχρωμο σε όλους τους τόνους των χρωμάτων. Το πάπλωμα ήταν απαραίτητο για

⁵⁷ Α. Β. Παπαδοπούλου, *Η Αττική Νίκαια*, σελ. 53

την προίκα της νέας κοπέλας. Οι τσαγκάρηδες στα μικρά μαγαζάκια τους κατασκεύαζαν οι ίδιοι παπούτσια, άλλαζαν σόλες ή έκαναν άλλες επιδιορθώσεις στα παπούτσια. Ήταν διαδεδομένο επάγγελμα εφόσον η οικονομική κατάσταση ήταν άσχημη και δεν επέτρεπε την αγορά καινούριων υποδημάτων πάντα. Στις γωνιές των δρόμων και στις πλατείες, γνώριμες ήταν οι φιγούρες των λούστρων ώστε να τους βάψουν τα παπούτσια και να τους τα γυαλίσουν με τα ειδικά πανιά τους. Παράλληλα με τους λούστρους υπήρχε και το επάγγελμα του στιλβωτή, ο οποίος στιλβωνε τα παπούτσια σε κατάσταση. Οι παγοπώλες περνούσαν από τις γειτονιές και οι νοικοκυρές αγόραζαν «κολώνες» πάγου για τα τρόφιμα ή τα πρώτα ψυγεία πάγου. Οι καρβουνιάρηδες που πουλούσαν κάρβουνα στις γειτονιές ή στα μαγαζιά τους. Οι μικρασιάτες συνήθιζαν να ψήνουν στα κάρβουνα μπριζόλες και ψάρια. Οι σανοπώλες που προμήθευαν σανό στους μανάβηδες για τροφή των αλόγων και των γαϊδουριών τους. Οι πλανόδιοι πωλητές ειδών προίκας διαλαλούσαν τηνπραμάτειά τους στις γειτονιές και οι γυναίκες έβγαιναν να ψωνίσουν. Οι παλιατζήδες που περνούσαν από τις γειτονιές και αγόραζαν παλιά αντικείμενα. Οι εφημεριδοπώλες, οι οποίοι διένειμαν στα σπίτια τις εφημερίδες και διαλαλούσαν τα νέα της ημέρας, ήταν χαρακτηριστικό επάγγελμα, αφού οι πρόσφυγες αγαπούσαν την ενημέρωση. Χαρακτηριστικοί τύποι ήταν οι πλανόδιοι ψαροπώλες που γυρνούσαν στις γειτονιές και πωλούσαν, φωναχτά, τα ψάρια τους που τα είχαν σε τεράστιο πανέρι τοποθετημένο επάνω στο κεφάλι τους. Πολλοί «κεμπατζήδες» έψηναν το γνήσιο κεμπάπ στις γειτονιές. Άλλο επάγγελμα που συναντούσε κανείς ήταν ο νερούλας. Άντρες ή γυναίκες που πωλούσαν νερό, το οποίο προμηθεύονταν από τις βρύσες που υπήρχαν στις γειτονιές των δρόμων. Νερό αγόραζαν για τα σπίτια τους οι γειτόνισσες ενώ υπήρχαν και κάρα που είχαν επάνω τους ένα ή δύο μεγάλα βαρέλια, που γέμιζαν νερό και το διένειμαν σε σπίτια σε μακρινή απόσταση από τη βρύση. Ο καρεκλάς ήταν ο τεχνίτης που κατασκεύαζε επί τόπου τα φθαρμένα καθίσματα. Άλλαζε την ψάθα ή επιδιόρθωνε άλλα μέλη του καθίσματος. Ο σκουπάς κατασκεύαζε σκούπες, τα σάρωθρα, που οι νοικοκυρές αγόραζαν ή από τα εργαστήριά τους ή περνούσε ο ίδιος από τις γειτονιές. Δεν πρέπει να λησμονήσουμε τον ποδηλατά, ο οποίος με μια ρόδα ποδηλάτου κρεμασμένη στον ώμο του και φορτωμένος με άλλα σχετικά εργαλεία περνούσε από τους δρόμους φωνάζοντας: «ο ποδηλατάς». Το ποδήλατο ήταν ένα προσφιλές και διαδεδομένο μέσο μεταφοράς αλλά και αναψυχής. Σε τακτά χρονικά διαστήματα οι δρόμοι γέμιζαν και από τη φωνή του γανωτή που καλούσε τις νοικοκυρές να βγουν από τα σπίτια τους και να του δώσουν να τους γανώσει, μπροστά τους, τα μπακιρένια σκεύη οικιακής χρήσης. Σε λίγο ακουγόταν ο ακονιστής. Ήταν αυτός που ακόνιζε μαχαίρια με τον τροχό που είχε μαζί του. Το πρωί περνούσε και ο γαλατάς με το φρέσκο γάλα. Η γέμιζε τα σκεύη που άφηναν οι νοικοκυρές έξω από την πόρτα τους ή αυτά που του έδιναν να γεμίσει. Ο ομπρελάς ήταν ένα χρήσιμο είδος επαγγέλματος, που επιδιόρθωνε τις ομπρέλες επί τόπου ή σε κατάσταση. Επίσης, στη Νέα Κοκκινιά – Νίκαια υπήρχαν πολλές «καπελούδες» που γνώριζαν την τέχνη να κατασκευάζουν καπέλα για άντρες και γυναίκες, επειδή οι μικρασιάτισσες και οι κόρες τους αγαπούσαν το επιμελημένο και μοντέρνο ντύσιμο, έτσι συμπλήρωναν την εμφάνισή τους με καπέλα αλλά και με γάντια που και αυτά κατασκευάζονταν από ειδικούς τεχνίτες που διέθετε η πόλη. Ο προσφυγικός συνοικισμός έσφυζε από ζωντάνια και χρωματιζόταν όλη την ημέρα από τις πινελιές όλων των παραπάνω που περνούσαν σε καθορισμένη, από τους ίδιους, ώρα στις γειτονιές. Μάλιστα, ήταν τόσο συνεπείς στην ώρα που περνούσαν από τις γειτονιές ώστε οι νοικοκυρές υπολόγιζαν τι ώρα ήταν εκείνη τη στιγμή.

9^ο κεφάλαιο:

***«Η συμβολή των προσφύγων στην οικονομική και πολιτιστική
ανάπτυξη»***

Με την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης, την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών και την αποκατάσταση των προσφύγων, δημιουργήθηκε ένα καινούριο Κράτος με αμιγή Ελληνικό πληθυσμό, που ήταν πολύ φυσικό να ακολουθήσει μια νέα πολιτική⁵⁸. Η Μικρασιατική καταστροφή που ήταν πρωτοφανής σε έκταση στην ελληνική ιστορία, εκτός από τις αρνητικές της πλευρές είχε και θετικές. Βραχυπρόθεσμα ήταν η αλλαγή της εθνογραφικής σύνθεσης της Μακεδονίας που ήταν ως τότε η πιο ζωτική αλλά και η πιο αμφισβητούμενη από τους γείτονες, περιοχή της σύγχρονης Ελλάδας. Μακροπρόθεσμα η εγκατάσταση ενάμισι εκατομμυρίου προσφύγων στην Ελλάδα, συνέβαλε αποφασιστικά στην οικονομική και πολιτιστική της ανάπτυξη. Σημειώθηκε μακροπρόθεσμα μια θεαματική ανάπτυξη της Αγροτικής Οικονομίας με την εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα⁵⁹. Η ξαφνική άφιξη εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων στην Ελλάδα και το τεράστιο πρόβλημα της αποκατάστασής τους, έκαναν επιτακτική την ανάγκη για την οριστική επίλυση του αγροτικού προβλήματος, από την Επαναστατική Κυβέρνηση. Σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων, η κυβέρνηση Πλαστήρα έθεσε στη διάθεσή της συνολικά 7.356.000 στρέμματα. Από αυτά τα 4.700.000 ήταν καλλιεργήσιμα.

Από το σύνολο των γαιών τα 5.274.000 στρέμματα ήταν ανταλλάξιμα (άνηκαν στους Τούρκους), 802.000 στρέμματα άνηκαν στους μεγάλους γαιοκτήμονες (κοτζαμπάσηδες) 746.000 στο Δημόσιο, 392.000 στις Κοινότητες και σε Μουσουλμάνους που είχαν εγκαταλείψει την Ελλάδα από την Ανταλλαγή των Πληθυσμών και 141.000 στρέμματα ανήκαν στην Εκκλησία και παραχωρήθηκαν προσωρινά στο Κράτος με ειδική συμφωνία. Ανάλογα με τη γονιμότητα του εδάφους και το είδος της καλλιέργειας ήταν και ο κλήρος. Για την καλλιέργεια των δημητριακών ο κλήρος απετελέσθη στη Μακεδονία από 25-60 στρέμματα, στην Ήπειρο από 35-40 και στην Θεσσαλία από 60-80 στρέμματα. Για τα αμπέλια της Μακεδονίας ο κλήρος αποτελούταν από 15-20 στρέμματα, ενώ στην Κρήτη ήταν πολύ μικρότερος μονάχα 3 στρέμματα, γιατί τα αμπέλια των Τούρκων βρίσκονταν σε πλήρη ανάπτυξη. Παράλληλα, δόθηκαν σ' όλους αμπελοργούς από ένα χωράφι ή ένας λαχανόκηπος. Για τις ελιές ο κλήρος αποτελούταν από 150 δέντρα περίπου, για τον καπνό 20 στρέμματα και για τους κτηνοτρόφους 80-100 στρέμματα βοσκότοποι. Για τους ψαράδες δημιουργήθηκαν ειδικοί οικισμοί στις περιοχές της Θεσσαλονίκης, Χαλκιδικής και Καβάλας. Εκτός από τα απαραίτητα σύνεργα της δουλειάς τους, τους δόθηκαν σπίτια σε ένα χωράφι 5 στρεμμάτων⁶⁰.

Η εγκατάσταση των προσφύγων έγινε στη Μακεδονία, σε δεύτερη μοίρα στη Δυτική Θράκη και Κρήτη και σε τρίτη στην Θεσσαλία, Ήπειρο, Εύβοια και Αττική και των λιγότερων στις υπόλοιπες περιοχές της Ελλάδας. Συνολικά δημιουργήθηκαν 2.000 περίπου οικισμοί και από αυτούς οι περισσότεροι στη Μακεδονία. Το κολοσσιαίο έργο της αποκατάστασης 1.500.000 προσφύγων σε μια χώρα με 5.500.000 κατοίκους, ήταν τρομερά δύσκολο και ιδιαίτερα για ένα κράτος που είχε εξαντληθεί από τους πολέμους της δεκαετίας 1912-1922. Παράλληλα με τη διανομή της Γης, έπρεπε να γίνουν και τα απαραίτητα αρδευτικά έργα και να ανοιχτούν αρτεσιανά φρέατα στις περιοχές που εγκαταστάθηκαν οι πρόσφυγες. Ακόμα έπρεπε να αποξηραθούν οι βάλτοι για την καταπολέμηση της ελονοσίας και να χαραχθούν

⁵⁸ Ε. Πελαγίδης, Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία 1923 – 1930, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδης, 1994, σελ. 221

⁵⁹ Στο ίδιο, σελ. 223

⁶⁰ Στο ίδιο, σελ. 224

καινούριοι δρόμοι. Ήταν πολύ φυσικό να δημιουργηθούν διενέξεις και προστριβές ανάμεσα στους πρόσφυγες, για το ποιος θα πάρει το καλύτερο κομμάτι γης, αν και η μοιρασιά γινόταν με κλήρο στις γενικές συνελεύσεις, παρουσία αντιπροσώπων της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων. Το ίδιο παρατηρήθηκε ανάμεσα στους πρόσφυγες και τους ντόπιους ακτήμονες γιατί οι τελευταίοι ήθελαν να πάρουν τα καλύτερα κτήματα από αυτά που καλλιεργούσαν προσωρινά.

Μεγάλη ήταν η προσφορά των τοπογραφικών υπηρεσιών του Υπουργείου Γεωργίας για τη διανομή του κλήρου. Γιατί έπρεπε όχι μονάχα να καθορίσουν επακριβώς τα όρια των χωριών και των οικισμών όπου θα γινόταν η εγκατάσταση των προσφύγων, αλλά έπρεπε να καθορισθούν και τα όρια του κάθε κλήρου, έργο πολύ δύσκολο για μια Υπηρεσία που δεν διέθεσε αρκετό ειδικευμένο προσωπικό. Αλλά και οι Υγειονομικές Υπηρεσίες του Κράτους κατέβαλαν υπεράνθρωπες προσπάθειες για την καταπολέμηση των επιδημιών και ιδιαίτερα της δυσεντερίας και του εξανθηματικού τύφου που έκαναν θραύση στους προσφυγικούς καταυλισμούς τα πρώτα χρόνια μετά την Μικρασιατική Καταστροφή. Αρκεί να αναφερθεί πως δύο χρόνια μετά τη μεγάλη συμφορά υπήρχαν ακόμα στρατόπεδα προσφύγων σε διάφορα σημεία της χώρας και ύστερα από τέσσερα χρόνια ζούσαν ακόμα σε σκηνές. Τα ευεργετικά αποτελέσματα της αποκατάστασης των προσφύγων στις αγροτικές περιοχές της χώρας άρχισαν να γίνονται εμφανή με την πάροδο του χρόνου⁶¹. Εργατικοί, δημιουργικοί και με απεριόριστες ικανότητες οι πρόσφυγες αγρότες επιδοθήκαν με ζήλο στην καλλιέργεια του κλήρου τους, αρκετοί από αυτούς χωρίς τα απαραίτητα ζώα και με ελάχιστα εργαλεία. Παράλληλα ίδρυσαν αγροτικούς συνεταιρισμούς για την καλύτερη καλλιέργεια, εμπόριο και διακίνηση των προϊόντων τους και την προμήθεια των αναγκαίων γι' αυτούς εργαλείων, λιπασμάτων και σπόρων. Από μία στατιστική της 1^{ης} Ιανουαρίου 1926, μαθαίνουμε πως στη Μακεδονία και Θράκη υπήρχαν 404 προσφυγικοί συνεταιρισμοί, 191 ντόπιοι και 43 μικτοί. Ο συνολικός αριθμός των μελών τους έφθανε τα 53.229 και από αυτά 32.385 ήταν πρόσφυγες δηλαδή το 60,84% και τα υπόλοιπα 20.884 ήταν γηγενείς δηλαδή το 30,16%.

Η ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής ήταν ραγδαία τα χρόνια εκείνα, ιδιαίτερα των λαχανικών, των οπωροφόρων δέντρων, του βαμβακιού, του καπνού, του σταριού, του καλαμποκιού και της σουλτανίνας. Μέσα σε λίγα χρόνια η παραγωγή του σταριού στη Μακεδονία και Θράκη διπλασιάστηκε, του καλαμποκιού ανέβηκε κατά 50%, του καπνού και βαμβακιού πενταπλασιάστηκε και της σουλτανίνας στην Κρήτη τριπλασιάστηκε. Ενδεικτική της εργατικότητας αλλά και της ικανότητας των προσφύγων καλλιεργητών, ήταν εκτός από την ποσοτική ανάπτυξη της παραγωγής της Σουλτανίνας στην Κρήτη, που αναφέρθηκε παραπάνω, και η ποιοτική. Η καλλιέργεια της σουλτανίνας στο νησί είχε αρχίσει στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Οι πρόσφυγες αμπελουργοί της περιοχής της Σμύρνης μόλις εγκαταστάθηκαν στα κτήματα των Τούρκων επιδόθηκαν με μεγάλη επιτυχία, παράλληλα με την εντατική της καλλιέργεια και στην αναβάθμιση της ποιότητάς της. Κατόρθωσαν σε λίγα χρόνια, η Κρητική σουλτανίνα που η τιμή της στη διεθνή αγορά ήταν κατά 20% κατώτερη από τη Σμυρναϊκή, όχι μόνο να καλύψει τη διαφορά, αλλά και να την ξεπεράσει.

Την ίδια εποχή ιδρύθηκαν από πρόσφυγες επιχειρηματίες μεγάλοι εμπορικοί οίκοι, για την καλύτερη επεξεργασία του προϊόντος, την διακίνηση και την εμπορία του σ' όλη την Ευρωπαϊκή Ήπειρο και ιδιαίτερα την Αγγλία. Ακόμα, ιδρύθηκε εργοστάσιο

⁶¹ Ε. Πελαγίδης, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία 1923 – 1930*, ό.π., σελ. 225

για την κατασκευή των ξύλινων κιβωτίων, απαραίτητων για τη συσκευασία της, που μέχρι τότε εισαγόταν από το εξωτερικό⁶². Η μεγάλη αγροτική μεταρρύθμιση που άρχισε το 1922 και επεξετάθηκε αναγκαστικά για την αποκατάσταση των προσφύγων και των ντόπιων ακτημόνων αγροτών σε όλες ανεξάρτητα τις περιοχές της Ελλάδας, με μοναδική εξαίρεση τα εκκλησιαστικά κτήματα, όχι μονάχα βελτίωσε την οικονομική κατάσταση εκατοντάδων χιλιάδων αγροτικών οικογενειών με τη νέα ανακατανομή του αγροτικού εισοδήματος, αλλά και απελευθέρωσε τους κολίγους που έγιναν ιδιοκτήτες της γης που καλλιεργούσαν ως τότε, ενώ ταυτόχρονα εξαφάνισε την τάξη των μεγάλων γαιοκτημόνων (κοτζαμπάσηδων). Ωστόσο χρειάστηκαν αρκετά χρόνια για να καταργηθεί η παραδοσιακή αγροτική οικογένεια, που ήταν ως τότε και κατά κανόνα αυτοκαταναλωτική, και να πάρει τη θέση της ο νέος τύπος της σύγχρονης αγροτικής οικογένειας.

Μεγαλύτερη από την ανάπτυξη της Αγροτικής Οικονομίας, κι' ακόμα πιο εντυπωσιακή ήταν η ανάπτυξη της Ελληνικής Βιομηχανίας στην περίοδο 1922-1932, με την αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα. Από το 1912-1913, με την απελευθέρωση της Μακεδονίας, της Ηπείρου και των νησιών του Αιγαίου, και με την απότομη αύξηση του πληθυσμού της Ελλάδας από 2.700.000 κατοίκους σε 5.500.000 είχαν δημιουργηθεί οι ευνοϊκές συνθήκες για την ανάπτυξη της Ελληνικής Βιομηχανίας, αφού η εγχώρια αγορά διευρύνθηκε τόσο πολύ που διπλασιάστηκε. Αλλά και με τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, την κάθετη πτώση των διεθνών μεταφορών και τον αποκλεισμό της Ελλάδας, το 1916-1917, δόθηκε η ευκαιρία στην Ελληνική Βιομηχανία, να καλύψει τις ανάγκες της εγχώριας αγοράς σε είδη του Μακεδονικού μετώπου, η Ελληνική Βιομηχανία έγινε ο κύριος προμηθευτής των μεγάλων Συμμαχικών Δυνάμεων, που συγκεντρώθηκαν σε όλη την έκταση της Βόρειας Ελλάδας. Αλλά η μοναδική ευκαιρία για την κατακόρυφη ανάπτυξή της ήταν η μαζική εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα και η μεγάλη αγροτική μεταρρύθμιση. Η διεύρυνση της εγχώριας αγοράς με τη δημιουργία εκατοντάδων χιλιάδων νέων νοικοκυριών στις αστικές και αγροτικές περιοχές της Ελλάδας, η προσφορά φθηνής και ειδικευμένης εργατικής δύναμης από τους πρόσφυγες παράλληλα με την δασμολογική της προστασία από τον ανταγωνισμό των ξένων προϊόντων, ήταν τα βασικά κίνητρα για τη θεαματική απογείωση της Ελληνικής Βιομηχανίας⁶³. Για να καλυφθούν οι αυξημένες ανάγκες της εγχώριας αγοράς, έγιναν τότε μεγάλες επενδύσεις από τα υπερκέρδη των επιχειρήσεων που αποκτήθηκαν κατά τη διάρκεια του πολέμου και από την εισροή κεφαλαίων του εξωτερικού και ιδιαίτερα των προσφύγων επιχειρηματιών της Μικράς Ασίας. Στην περίοδο αυτή πολλά από τα παλιά εργοστάσια εκσυγχρονίστηκαν, άλλα επεκτάθηκαν και αναέρθησαν καινούρια.

Ιδιαίτερη ανάπτυξη παρουσίασαν ορισμένοι τομείς της Βιομηχανίας, όπως η κλωστοϋφαντουργία, η ταπητουργία, η μεταλλουργία, η αλευροβιομηχανία, και ακόμα οι βιομηχανίες οικοδομικών υλικών, ιματισμού, διατροφής και άλλων. Στην προσπάθεια αυτή συνέβαλαν αποφασιστικά και αρκετοί πρόσφυγες μεγαλοεπιχειρηματίες, που ίδρυσαν μεγάλες βιομηχανικές μονάδες της ειδικότητάς τους, που εξελίχθηκαν με τον καιρό στις μεγαλύτερες της Ελλάδας. Γύρω από τους μεγαλοεπιχειρηματίες, συγκεντρώθηκαν πολλοί ειδικευμένοι υπάλληλοι, στελέχη μεγάλων Κρατικών και Ιδιωτικών Επιχειρήσεων στην Τουρκία. Κάτοχοι ξένων γλωσσών, με μεγάλη πείρα αλλά και μόρφωση, οι υπάλληλοι αυτοί πλαισίωσαν τις μεγάλες εμπορικές, βιομηχανικές και τραπεζικές επιχειρήσεις που ιδρύθηκαν τα

⁶² Ε. Πελαγίδης, Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία 1923 – 1930, ό.π., σελ. 226

⁶³ Στο ίδιο, σελ. 227

χρόνια εκείνα από τους πρόσφυγες. Για πρώτη φορά στην Ελλάδα αναπτύχθηκε την εποχή εκείνη η ταπητουργία και μέσα σε λίγα χρόνια άρχισε να ανταγωνίζεται στην διεθνή αγορά την Τουρκική. Με κέντρο τη Νέα Ιωνία ιδρύθηκαν πολλά εργοστάσια Ταπητουργίας που διέθεταν 2.000 αργαλειούς και απασχολούσαν περίπου 6.000 εργάτριες. Ενώ ταυτόχρονα αναπτύχθηκε και η σχετική οικοτεχνία που απασχολούσε την περίοδο εκείνη περίπου 30.000 νοικοκυρές.

Από τα στατιστικά στοιχεία που δημοσιεύτηκαν κατά καιρούς για τη δεκαετία 1922-1932, μαθαίνουμε πως ο αριθμός των βιομηχανικών και βιοτεχνικών επιχειρήσεων στην Ελλάδα, σχεδόν διπλασιάστηκε και έφτασε από 33.811 μονάδες στις 61.485. Η απασχόληση σε αυτές από 154.600 άτομα έφτασε τις 280.330, ενώ το Εργατικό δυναμικό της Ελληνικής Βιομηχανίας, από 60.000 εργάτες έφτασε τους 181.500, δηλαδή τριπλασιάστηκε μέσα σε δέκα χρόνια. Κι' ο ετήσιος αριθμός ανάπτυξης της βιομηχανικής παραγωγής κυμαινόταν γύρω στο 7%⁶⁴. Ο αριθμός αυτός είναι πολύ σημαντικός αν λάβουμε υπόψη μας, πως μονάχα τρεις χώρες σ' ολόκληρο τον κόσμο, με την οικονομική ύφεση της δεκαετίας εκείνης και την παγκόσμια κρίση που επακολούθησε το 1929, μπόρεσαν ν' αυξήσουν τη βιομηχανική τους παραγωγή με πρώτη τη Σοβιετική Ένωση, δεύτερη την Ιαπωνία και τρίτη την Ελλάδα.

⁶⁴Ε. Πελαγίδης, Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία 1923 – 1930, ό.π., σελ. 228

Επίλογος

Η υποδοχή, περίθαλψη και αποκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων υπήρξε ένα τεράστιο έργο, το οποίο επηρέασε άμεσα και ποικιλοτρόπως την Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Οι επιπτώσεις της προσφυγικής εγκατάστασης αποτυπώθηκαν έντονα σε όλους τους τομείς της εθνικής ζωής. Η Ελλάδα με τους πρόσφυγες ήταν μια νέα χώρα. Το αποδυναμωμένο ελληνικό κράτος, λόγω της προσφυγικής πλημμυρίδας που κατέκλυσε τη χώρα, βρέθηκε ενώπιον πρωτόγνωρων ευθυνών, γιατί έπρεπε να αντιμετωπίσει τις ανάγκες μεγάλου τμήματος του πληθυσμού του. Η παρουσία των προσφύγων οδηγεί σε σκληρό ανταγωνισμό με τους αυτόχθονες στην αγορά εργασίας, στην προσπάθεια απόκτησης γης, αλλά και σε όλη την κλίμακα των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων. Οι κοινωνικές διακρίσεις είναι εμφανείς στις εκδηλώσεις της καθημερινής ζωής, σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου.

Η σημαντικότερη συνέπεια της εισροής των προσφύγων ήταν η συγκρότηση εθνικά ομοιογενούς κράτους. Η απότομη αύξηση του πληθυσμού της Ελλάδας κατά 18%, μετέβαλε ριζικά τις διαδικασίες αστικοποίησης. Το 60% των προσφύγων εγκαταστάθηκε στις τρεις μεγάλες πόλεις: Αθήνα, Πειραιά και Θεσσαλονίκη. Οι πρόσφυγες μετέβαλαν τον πολιτικό χαρακτήρα στην πρωτεύουσα, στην οποία μετά την επανάσταση του 1922 πλειοψηφούσαν οι Αντιβενιζελικοί, προσφέροντας μαζικά την υποστήριξή τους στη Βενιζελική παράταξη, που άνηκε στο κόμμα των Φιλελευθέρων. Αυτή η τοποθέτησή τους έγινε λόγω της ανάγκης τους να ικανοποιήσουν στοιχειώδεις ανάγκες, μέσα από την κρατική μηχανή, που διαχειρίζεται ο Βενιζελικός πολιτικός κόσμος.

Η οικονομία της χώρας επηρεάστηκε από την απότομη αύξηση του πληθυσμού της. Η υποχρέωση αποζημίωσης των νεοφερμένων, όπως επέβαλε η Συνθήκη της Ανταλλαγής, η ανάγκη αποκατάστασής τους αλλά και η συμμετοχή των ανθρώπων αυτών στην παραγωγική διαδικασία, αποτελούν τρεις σημαντικές συνιστώσες του θέματος. Οι αναγκαίοι πόροι θα αντληθούν από τον εξωτερικό δανεισμό. Ακολούθησε πρόγραμμα αποκατάστασης με άξονα τη δημιουργία μικροϊδιοκτητών και την προώθηση της γεωργίας, που συμβάδισε με την απουσία συγκεκριμένης αναπτυξιακής βιομηχανικής πολιτικής. Δόθηκε ριζική λύση στο ζήτημα απαλλοτρίωσης των μεγάλων αγροκτημάτων και τέθηκαν οι βάσεις της αγροτικής παραγωγής. Οι καλλιεργούμενες εκτάσεις αυξήθηκαν. Η αγροτική παραγωγή πολλαπλασιάστηκε και αναδιαρθρώθηκε. Η σημαντικότερη επίδραση της προσφυγικής εισροής εκδηλώθηκε στην επέκταση και βελτίωση της γεωργίας, όπως και στη δημιουργία έργων υποδομής. Οι επιπτώσεις στον επιχειρηματικό τομέα, ήταν ότι η εσωτερική αγορά διευρύνθηκε με την προσθήκη μεγάλου αριθμού καταναλωτών, και ταυτόχρονα από τον αστικό προσφυγικό πληθυσμό, αυξήθηκε φθινό εργατικό δυναμικό αλλά και ειδικευμένοι τεχνίτες. Σημαντικότερη υπήρξε η συμβολή των προσφύγων στον εμπορικό τομέα. Η παιδεία για τους πρόσφυγες της Μικράς Ασίας ήταν όρος εθνικής ύπαρξης. Η έλευση των Μικρασιατών έδωσε ώθηση στην ελληνική λογοτεχνία και πλούτισε με νέα στοιχεία. Η περίθαλψη και η εγκατάσταση των προσφύγων δεν ήταν μόνο ζήτημα εθνικής φιλοτιμίας αλλά και πολιτικής πρόληψης.

Το έργο και η συμβολή του ελληνικού κράτους και των ξένων δυνάμεων θα μπορούσε να χαρακτηριστεί επιτυχημένη. Η επιτυχία συνίσταται στην παραγωγική εγκατάσταση μισού περίπου εκατομμυρίου προσφύγων μέσα σε έξι χρόνια, έργο κολοσσιαίο αν λάβουμε υπόψη μας τα πενιχρά οικονομικά και τεχνολογικά μέσα της εποχής. Οι επιτυχίες οφείλονται στην καλή διοικητική οργάνωση και την κατανομή

εργασιών στις επιμέρους υπηρεσίες, όπως του Εποικισμού, της Κτηματογραφής, της Μηχανικής Καλλιέργειας, των Προτύπων Αγορών και του Ταμείου. Άλλος παράγοντας επιτυχίας υπήρξε η καλή διαχείριση και η διάθεση των πόρων για την παραγωγική εγκατάσταση των προσφύγων. Μια προσεκτικότερη εξέταση αποκαλύπτει επιμέρους αδυναμίες ως προς την αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων. Είναι γεγονός ότι δόθηκε γη και σε μη καλλιεργητές ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των εκτάσεων που διανεμήθηκαν δεν αντιστοιχούσαν στο είδος της γης το οποίο εκμεταλλεύονταν οι πρόσφυγες στην Τουρκία. Παράλληλα, η διάλυση της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων το 1930, είχε σαν αποτέλεσμα να μείνουν πολλοί πρόσφυγες χωρίς τίτλους ιδιοκτησίας. Οι παραλείψεις αυτές δεν οφείλονται αποκλειστικά στην Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, αλλά αντανakλούσαν και την αναποτελεσματικότητα του ελληνικού κρατικού μηχανισμού, ο οποίος αποδιοργανωμένος από έναν δεκαετή και σχεδόν συνεχή πόλεμο δεν στάθηκε δυνατό να συγκροτηθεί και να λειτουργήσει αποδοτικά παρά την ειλικρινή προσπάθεια των κυβερνήσεων σε ελληνικό και διεθνές επίπεδο.

Ο σπουδαιότερος κοινωνικός στόχος, επιτεύχθηκε για την κρίσιμη μάζα των προσφύγων και ήταν η ένταξή τους στην ελληνική κοινωνία, ώστε να εξαλειφθούν εστίες αναταραχής και αποσταθεροποίησης. Ο ξεριζωμός συνεισέφερε στην εθνική ομοιογενοποίηση της σύγχρονης Ελλάδας, χτισμένης πάνω σε τόσα δάκρυα και αίμα, σε τόσες προσωπικές και συλλογικές τραγωδίες.

Πηγές:

- ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗΣ, Χ., *Χρονικό Μεγάλης Φροντίδας: Το έπος της Μικράς Ασίας*, Εστία, Αθήνα 1971
- ΑΝΔΡΕΟΠΟΥΛΟΣ, Γ., *Διεθνείς Σχέσεις, Ευρωπαϊκοί Οργανισμοί: Σημειώσεις Παραδόσεων*, χ.ε., Αθήνα 1976
- BIERSTADT, E., *Η μεγάλη προδοσία. Ο ρόλος των Μεγάλων Δυνάμεων στη Μικρασιατική Καταστροφή και στη Συνθήκη της Λοζάνης*, Α. Α. Λιβάνη
- ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. και ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, Π. (επιμ.), *Προσφυγική Ελλάδα*, Ίδρυμα Α. Γ. Λεβέντη, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα, 1992
- ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ, Φ., *Διχασμός. Μικρά Ασία 1909-1930. Η ιστορία μιας εικοσαετίας*, Κερδηνός, Αθήνα 1971
- ΘΕΟΧΑΡΗΣ, Σ., *Μικρασία 1918 – 1922*, χ.ε., Αθήνα, 1976
- Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000, Ο Μεσοπόλεμος 1922 – 1940*, 7^{ος} τόμος, Τα Νέα
- ΚΑΡΔΑΜΙΤΣΗ ΑΔΑΜΗ, Μ., *Πρόνοια: Ο πρώτος προσφυγικός συνοικισμός της ελεύθερης Ελλάδας (1945)*, Απόπειρα, Αθήνα 1995
- ΛΑΜΨΑΝΙΔΗΣ, Γ., *Οι πρόσφυγες του 1922. Η προσφορά τους ανάπτυξη της χώρας*, Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 1992
- ΛΑΜΨΙΔΗΣ, Γ., *Οι πρόσφυγες του 1922. Εξήντα χρόνια συμβολή στην οικονομική και πνευματική ανάπτυξη του τόπου*, Ελληνική Φωνή, Αθήνα 1982
- ΛΟΪΖΟΣ, Δ., *Οι μεγάλες Δυνάμεις, Η Μικρασιατική Καταστροφή και η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, (χ.ε.), Αθήνα 1994
- ΜΑΥΡΟΓΕΝΗ ΠΑΠΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, Π., *Κοινωνική Διαστρωμάτωση και μορφολογία δύο γειτονικών οικισμών, Ψυχικού και Νέας Ιωνίας από το 1923 και έπειτα*, (χ.ε.), Αθήνα 1999
- ΜΙΧΕΛΗ, Λ., *Προσφύγων Βίος και Πολιτισμός*, Δρώμενα
- MORGENTHAU, H., *Η αποστολή μου στην Αθήνα*, Τροχαλία – Δαμιανός
- NATIONAL GEOGRAPHIC, *1922. Ο μεγάλος ξεριζωμός. Η μεγαλύτερη μετακίνηση πληθυσμών στην ιστορία*, Αθήνα 2007
- ΠΑΓΤΖΙΛΟΓΛΟΥ, Μ., *Η Γενοκτονία των Ελλήνων και των Αρμενίων της Μικράς Ασίας*, Αθήνα 1988
- ΠΑΝΤΑΖΙΔΗΣ, Ξ., *Η ιστορία του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού*, (τόμος πρώτος), Αθήνα 1987
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Ν., *Τουρκικά Ντοκουμέντα για τη Μικρασιατική Καταστροφή: Η αλήθεια από το στόμα των Τούρκων*, Μουρίδης, Αθήνα 1985
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Α., *Η Αττική Νίκαια*, χ.εκδ., χ.ετ.
- ΠΑΠΑΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, Κ., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, (τόμος έβδομος), Εκδοτικός Οίκος Ελευθερουδάκη
- ΠΕΛΑΓΙΔΗΣ, Ε., *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία 1923 – 1930*, Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 1994
- ΠΟΛΥΤΑΡΧΟΣ, Γ., *Μνήμη Μικρασίας 60 χρόνια από την καταστροφή*, Ελληνικό Βιβλίο, Αθήνα 1984
- ΣΑΛΔΑΤΟΣ, Χ., *Η εκπαιδευτική κίνηση του ελληνισμού της Μικράς Ασίας (1800 – 1922)*, Γρηγόρης, Αθήνα 1989
- Τα πενήντα χρόνια του ξεριζωμού 1922-1972*, Ένωση Κάτω Παναγιάς, Αθήνα 1972

- ΤΑΓΑΡΑΚΗΣ, Ι., *Το φιλανθρωπικό έργο στην ελληνική ορθόδοξη κοινότητα Θεσσαλονίκης (1840 – 1928)*, Κέντρο Ιστορίας, Θεσσαλονίκη 1994
- ΤΟΥΝΤΑ - ΦΕΡΓΑΔΗ, *Το προσφυγικό δάνειο του 1924*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1986
- ΤΣΕΖΟΣ, Λ., *Οι πονεμένοι και αξέχαστοι τόποι – Τι έφεραν οι πρόσφυγες του 1922 στην Ελλάδα, χ.ε.*, Αθήνα 1983
- ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ, *Η νεωτέρα Νομοθεσία, «Περί αποκαταστάσεως των Αστών Προσφύγων»*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1951
- ΧΑΤΖΗΜΩΨΙΔΗΣ, Π., *Μικρασιατική εκστρατεία – ήττα, προσφυγιά, Ερμής*, Αθήνα 1981
- ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ, Θ., *Οι μεταπολεμικοί Διεθνείς Οργανισμοί και η πραγματική Βοήθεια προς την Ελλάδα*, Αθήνα 1978
- ΨΥΡΟΥΚΗΣ, Ν., *Μικρασιατική Καταστροφή (1918 – 1923)*, Ανεξάρτητος Δρόμος, Αθήνα 1964

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Τα ιστορικά γεγονότα

Την **15^η Ιανουαρίου 1922**, η Γαλλία ενισχύει με πολεμικό υλικό την κεμαλική κυβέρνηση στις πολεμικές της επιχειρήσεις εναντίον των Ελλήνων.

Την **15^η Φεβρουαρίου 1922**, ο Δημήτριος Γούναρης καταγγέλλει με επιστολή του προς τον Βρετανό πρωθυπουργό Λόιντ Τζορτζ την τακτική της Γαλλίας και της Ιταλίας να εφοδιάσουν με πολεμικό υλικό τα κεμαλικά στρατεύματα.

Την **13^η Μαρτίου 1922**, η κεμαλική κυβέρνηση της Άγκυρας υποστηρίζει ότι, πριν από οποιαδήποτε συζήτηση για ανακωχή, πρέπει τα ελληνικά στρατεύματα να εκκενώσουν τη Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη.

Την **9^η Μαΐου 1922**, σχηματίζεται κυβέρνηση υπό τον Πέτρο Πρωτοπαπαδάκη. Στη διάρκεια της θητείας της καταρρέει το μικρασιατικό μέτωπο. (Ο Πρωτοπαπαδάκης παραιτείται στις 28 Αυγούστου του 1922).

Την **29^η Ιουλίου 1922**, η Γαλλία με ρηματική διακοίνωσή της εκφράζει την πλήρη διαφωνία της σε ενδεχόμενη προσπάθεια της Ελλάδας να καταλάβει την Κωνσταντινούπολη.

Την **13^η Αυγούστου 1922**, έπειτα από προπαρασκευή πυροβολικού, τα τουρκικά στρατεύματα εξαπολύουν ευρείας κλίμακας αντεπίθεση στο μέτωπο της Μικράς Ασίας εναντίον των ελληνικών θέσεων. Η ενέργεια αυτή των Τούρκων οδηγεί ύστερα από λίγες ημέρες σε γενική υποχώρηση των ελληνικών δυνάμεων.

Την **17^η Αυγούστου 1922**, μετά από μία από τις πλέον φονικές μάχες της Μικρασιατικής Εκστρατείας στο Αλή Βεράν, ελληνικές στρατιωτικές μονάδες υπό τον υποστράτηγο Ν. Τρικούπη παραδίδονται στις κεμαλικές δυνάμεις.

Την **27^η Αυγούστου 1922**, τα πρώτα τουρκικά στρατιωτικά τμήματα εισέρχονται στην εγκαταλειμμένη Σμύρνη.

Την **30^η Αυγούστου 1922**, χιλιάδες πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία αρχίζουν να συρρέουν στην Ελλάδα.

Την **31^η Αυγούστου 1922**, η ελληνική και η αρμενική συνοικία της Σμύρνης καταστρέφονται από πυρκαγιά την οποία σκόπιμα βάζουν οι τουρκικές αρχές της πόλης.

Την **5^η Σεπτεμβρίου 1922**, τα τελευταία τμήματα του ελληνικού στρατού εγκαταλείπουν τη Μικρά Ασία.

Την **11^η Σεπτεμβρίου 1922**, επαναστατική κίνηση των στρατιωτικών δυνάμεων που εκκενώνουν τη Μικρά Ασία υπό την καθοδήγηση των αξιωματικών Σ. Γονατά, Ν. Πλαστήρα, Δ. Φωκά. Δύο είναι τα βασικά τους αιτήματα: η παραίτηση του βασιλιά και η ανασυγκρότηση του στρατού στη Θράκη, ώστε να προστατευτούν τα ελληνικά συμφέροντα στην περιοχή.

Την **16^η Σεπτεμβρίου 1922**, σχηματίζεται κυβέρνηση υπό τον Αναστάσιο Χαραλάμπη (παρατείνεται στις 17 Σεπτεμβρίου 1922). Παρατείνεται ο βασιλιά Κωνσταντίνος και την εξουσία αναλαμβάνει ο γιος του Γεώργιος.

Την **17^η Σεπτεμβρίου 1922**, συγκροτείται κυβέρνηση υπό τον Σωτήριο Κροκιδά (παρατείνεται στις 14 Νοεμβρίου 1922).

Την **28^η Σεπτεμβρίου 1922**, υπογράφεται στη Μουδανία ανακωχή ανάμεσα στους συμμάχους – τη Βρετανία εκπροσωπεί ο στρατηγός Χάριγκτον, τη Γαλλία ο στρατηγός Σαρπί – και την κεμαλική Τουρκία ο Ισμέτ Ινονού. Έπειτα από λίγες μέρες αρχίζει η εκκένωση της Ανατολικής Θράκης από τα ελληνικά στρατεύματα.

Την **5^η Οκτωβρίου 1922**, δημοσιεύεται απόφαση της Επαναστατικής Κυβέρνησης για τη δημιουργία ανακριτικής επιτροπής που θα βρει τους υπεύθυνους της εθνικής τραγωδίας.

Την **19^η Οκτωβρίου 1922**, οι Συντηρητικοί, οι οποίοι αποτελούν την πλειοψηφία στην κυβέρνηση συνασπισμού της Βρετανίας, αποσύρουν την υποστήριξή τους προς τον πρωθυπουργό Λόιντ Τζορτζ, που αναγκάζεται να παραιτηθεί. Ένας από τους βασικότερους λόγους της ανατροπής είναι η υπέρ της Ελλάδας θέση του στη διάρκεια της Μικρασιατικής Εκστρατείας.

Την **22^η Οκτωβρίου 1922**, ο ελληνικός στρατός εκκενώνει την Ανατολική Θράκη ακολουθούμενος από χιλιάδες πρόσφυγες, Έλληνες και Αρμένιους.

Την **15^η Νοεμβρίου 1922**, ο Νικόλαος Ηλαστήρας υπογράφει τη διαταγή των Εξ.

Την **15^η Νοεμβρίου 1922**, «την 11 και 30' π.μ. της σήμερον, εις τον παρά το Γουδί χώρον, εξετελέσθη εν πλήρη στρατιωτική τάξει η θανατική εκτέλεσις των Εξ καταδικασθέντων υπό του Έκτακτου Επαναστατικού Στρατοδικείου...». – Απόσπασμα από το κυβερνητικό ανακοινωθέν που αφορά την εκτέλεση των Εξ.

Την **12^η Δεκεμβρίου 1922**, ο υποστράτηγος Θ. Πάγκαλος αναλαμβάνει τη διοίκηση της στρατιάς του Έβρου και το δύσκολο έργο της αναδιοργάνωσής της.

Την **8^η Ιανουαρίου 1923**, στην Πλατεία Ομόνοιας, πραγματοποιείται μεγάλο πανπροφυγικό συλλαλητήριο διαμαρτυρίας, στο οποίο απευθύνουν σύντομο χαιρετισμό και Τούρκοι αντικεμαλιστές.

Την **22^η Ιανουαρίου 1923**, αποφασίζεται η ίδρυση Γεωργικής Τράπεζας για την ενίσχυση των αγροτών.

Την **30^η Ιανουαρίου 1923**, υπογράφεται στη Λοζάνη η Σύμβαση Ανταλλαγής Πληθυσμών ανάμεσα στην Ελλάδα και στην Τουρκία. Από την εφαρμογή της εξαιρούνται οι Έλληνες την Κωνσταντινούπολης και οι μουσουλμάνοι της Ελληνικής Θράκης.

Την **24^η Ιουλίου 1923**, υπογράφεται στη Λοζάνη η ομώνυμη συνθήκη ανάμεσα στην Τουρκία και το Ηνωμένο Βασίλειο, τη Γαλλία, την Ιταλία, την Ελλάδα, τη Ρουμανία, τη Σερβία και την Ιαπωνία. Παρατηρητής είναι οι Η.Π.Α.. Μεταξύ άλλων

επισφραγίζεται de jure η ελληνική παρουσία στα νησια του βορείου και του ανατολικού Αιγαίου (Λέσβος, Χίος, Λήμνος, Ικαρία, Σάμος, Σαμοθράκη), ενώ η Ελλάδα παραχωρεί στην Τουρκία τα νησιά Ίμβρο και Τένεδο, και η Τουρκία αναγνωρίζει τη Ιταλική κυριαρχία στα Δωδεκάνησα και την αγγλική στην Κύπρο.

Την 19^η Δεκεμβρίου 1923, ο Γεώργιος Β΄, διάδοχος του πατέρα του, Κωνσταντίνου Α΄, εξαναγκάζεται να φύγει στο εξωτερικό.